

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

December / Aralık 2019, 23 (2): 585—607

Endülüs'ü Hanefî Mezhebi İle Tanıştıran İlk Fakih: Abdullah b. Ferrûh ve Öğrenci Silsilesi

The First Jurist Who Introduced the Ḥanafî Sect in Andalusia: ‘Abdallāh b. Farrūkh and His Students

Abdullah Acar

Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fak., İslam Hukuku Anabilim Dalı
Assistant Professor, Necmettin Erbakan University Faculty of Theology, Department of Fiqh
Konya, Turkey

abacar42@hotmail.com

orcid.org/0000-0001-5792-4712

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 24 August / Ağustos 2019

Accepted / Kabul Tarihi: 14 November / Kasım 2019

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2019

Pub Date Season / Yayın Sezonu: Aralık / December

Volume / Cilt: 23 **Issue / Sayı:** 2 **Pages / Sayfa:** 585-607

Cite as / Atıf: Acar, Abdullah. "The First Jurist Who Introduced the Ḥanafî Sect in Andalusia: ‘Abdallāh b. Farrūkh and His Students [Endülüs'ü Hanefî Mezhebi İle Tanıştıran İlk Fakih: Abdullah b. Ferrûh ve Öğrenci Silsilesi]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 23/2 (December 2019): 585-607.

<https://doi.org/10.18505/cuid.610347>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

Abstract: Among the Muslims the most common sect is Hanafî. It is mentioned in the Hanafi sect that there are a line of students who transfer the principles of the sect from generation to generation. In order for the Islamic conquests that started simultaneously in the Eastern and Western lands to be permanent, people were sent to teach Islamic morality, worship and fiqh that encompass daily life. From the 2nd century (A.H.) the sectarianization process that started in the centers such as Kufa, Medina and Damascus has naturally spread to the geography of the West. Many jurists who were educated in the madrasas in the East transferred this education to the newly conquered lands in the West, thus contributing to the fact that sectarianization began in the East and West at the same time. During this period, the views of many mujtahids, including Abû Hanîfa and his students, began to enter this geography again through his students. In this article, the most important person who introduced the Hanafi sect in the Andalusian region and transferred Abu Hanifa's ijtihads, 'Abdallâh Ibn Farrûkh's life, his scientific personality, his contributions to the spread of the sect and the reasons for the Hanafi sect to find supporters in the region will be followed by a short course and the history of the sect will be tried to uncover in the history of Andalusia.

Summary: Among the Muslims the most common sect is Hanafî. It is not a coincidence that the Hanafi sect spread more than other sects and found supporters. Abû Hanîfa (d. 150/767) is the most senior among the imams of four leading sects. He experienced about commercial and everyday life, had loyal students. This is because he discussed with his students before deciding on a ruling.

Islamic conquests in the east and west started at the same time. Experts teaching Islamic morality were sent to conquered places. In this way, both morality and Islamic law, which encompasses worship and daily life, were also taught. Since the implementation of justice was considered as the main duty of the state, legal affairs were dynamic and systematically organized. For this purpose, both in the Medina and the newly conquered lands, various issues such as, management, use, distribution, non-muslim marriage, trade and so on emerged. These issues were carried out with the "kadi" establishment, which is like today's ministry of justice.

In the Hijri 2nd century, Fiqh schools produced practical solutions to matters of process and worship in centers such as, Iraq, Medina and Damascus. These schools completed the sectarianization process after a century. Many Islamic jurists who took madrasah education in the east taught these training in the west. They pioneered the development of this sectarianization process both in the east and the west at the same time.

The Islamic jurisprudence solved the problems that emerged with the conquest process that began in Andalusia, primarily through the independent jurisprudence, kadi and muftis in the region. After 710 A.C., the Hanafî sect reached Andalusia. After the death of Abû Hanîfa, Abu Yusuf became the chief justice. Later, the views of Abû Hanîfa gained importance. Abu Yusuf appointed the judges who knew the Hanafi sect. Abû Hanîfa's students, like a gold mine, embraced the views of their teachers. These jurisprudences were adopted by the supporters. Imam Muhammad was the first to write the case law of Abû Hanîfa. The views and thoughts of Abû Hanîfa, which were published by Imam Muhammad, spread throughout Iraq, Damascus, Iran and Khorasan. Later these thoughts reached North Africa that was under the control of Aghlabid (A.C. 800-909).

In the same era, 'Abdallâh b. Farrûkh passed to the way 6500 km to learn western sciences. The purpose of Farrûkh is to write the views of his teacher, Abû Hanîfa. In this way, he returned to Andalusia by writing ten thousand subjects. Beginning from 767 A.C., Hanafi sect gradually began to form in this region. He served as a judge voluntarily, although he did not serve as the official judge. Therefore, it contributed greatly to the spread of this sect in the

west. The Mālikī sect, which due to from the animosity of Umayyad (A.C. 661-750) and Abbasids (A.C. 750-1258), came to the forefront. Abdullah b. Ferrūh was not as famous as the other disciples of Abū Ḥanīfa.

Although Ḥanafīism spread in the west, it was in the foreground in the eastern geographies. Scholars such as Qadi Ayyad (d. 544/1149), Ibn Farḥūn (d. 799/1397), Muhammad Abū Zahra (d. 1974) and Hintātī state that this sect was effective for a short time in the west. On the other hand, Maqdisī (d. 380/999) states that Ḥanafī existed in Andalusia until the second half of the third century A.C. and was at least as widespread as Mālikīism. Orientalist Lévi Provençal (d. 1956) says that Ḥanafī sect did not reach to Andalusia. However, it can be understood from the above statements that this view is not real. In addition, according to the student hierarchy described in the article, it is understood that the Ḥanafī sect maintained its existence in this region for a while. In Andalusia, the views of the sect from the 8th to the 13th centuries known, recognized and followed by experts and the public. Because this sect was not official, its books were not in demand. For this reason, the basic works belonging to the sect were not reproduced.

It is not true that the Ḥanafī sect never came to Andalusia or did not stay for a long time. ‘Abdallāh b. Farrūkh, who studied at Abū Ḥanīfa for 5 years, introduced Ḥanafī sect in Andalusia. Then his students continued this teaching.

In this study, the life, mastery and students of ‘Abdallāh b. Farrūkh, who made important contributions for the first time in teaching Ḥanafīsm's to Andalusia, have been brought together. This information is summarized in terms of Ḥanafīsm's entry into Andalusia, the reasons for acceptance in social life and the duration of the sect in the region.

Keywords: Islamic Law, Ḥanafī Sect, Al-Andalus, ‘Abdallāh b. Farrūkh, The Geography of Fiqh.

Endülüs’ü Hanefî Mezhebi İle Tanıştıran İlk Fakih: Abdullah b. Ferrûh ve Öğrenci Silsilesi

Öz: Müslümanlar arasında en fazla müntesibi bulunan mezhep Hanefîlikdir. Mezhebin bu kadar taraftar bulmasında, çeşitli sebeplerin yanında mezhebin usul ve esaslarını nesilden nesile aktaran *öğrenci silsilesinin bulunması* da zikredilir. Doğu ve Batı topraklarında eş zamanlı başlayan İslam fetihlerinin kalıcı olabilmesi için buralara İslam ahlakı ve adabını öğreten şahıslar da gönderilmiş, onlara ibadetler ve günlük hayatı kuşatan ahlak ve fıkıh da öğretilmiştir. Hicri II. yüzyıldan itibaren Irak, Medine, Şam gibi merkezlerde başlayan mezhepleşme süreci, doğal olarak Batıdaki coğrafyaya da sıçramıştır. Doğu’daki medreselerde eğitim alan birçok fakih, aldıkları bu eğitimi Batı’da yeni fethedilen topraklara nakletmişler, böylece mezhepleşme olgusunun Doğu ile Batı’da aynı anda başlamasında etkili olmuşlardır. Bu dönemde, Ebu Hanîfe’nin ve öğrencilerinin de bulunduğu birçok müctehidin görüşleri fethedilen yeni bölgelere yine öğrencileri aracılığı girmeye başlamıştır. Bu makalede, Endülüs’ün fethi öncesinde mezhep olgusu, Hanefî mezhebinin Endülüs bölgesine girişini hazırlayan sebepler, Ebu Hanîfe’nin ictihadlarının naklinde büyük hizmetleri bulunan Abdullah b. Ferrûh’un hayatı, ilmî kişiliği, mezhebin yayılmasına olan katkıları ve kendisinden sonraki talebe silsilesi ve bölgede Hanefîliğin etkisini kaybettiği yılları içeren kısa bir seyir takip edilerek mezhebin Endülüs’teki tarihçesi ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Özet: Müslümanlar arasında en fazla müntesibi bulunan mezhep Hanefîlikdir. Hanefî mezhebinin diğer mezheplere oranla daha çok yayılması ve taraftar bulması tesadüfi bir durum değildir. Halen müntesibi bulunan dört mezhebin imamı arasında en kıdemlisi, ticarî ve gündelik hayat hakkında en fazla tecrübeye sahip olması, dirayetli öğrenci silsilesine sahip olması ve Ebu Hanîfe’ye (ö. 150/767) ait fikhî yorumların öncelikle öğrencileriyle müzakere edildikten sonra karara bağlanmasının bu yayılmada etkili olduğu belirtilir.

Doğu ve Batı topraklarında eş zamanlı başlayan İslam fetihlerinin kalıcı olabilmesi için buralara İslam ahlakını öğreten şahıslar da gönderilmiş, böylece ibadetler ve günlük hayatı kuşatan ahlak ve fıkıh da öğretilmiştir. Vatandaşları arasındaki adaletin temini, devletin temel görevi sayıldığı için hukuk işlerinin düzenli, dinamik ve sistematik olmasını gerektirir. Bu

588 | Abdullah Acar. Endülüs'ü Hanefî Mezhebi İle Tanıştıran İlk Fakih: Abdullah b. Ferrûh ...

amaçla hem Medine'de hem de yeni fethedilen bölgelerde toprakların yönetimi, kullanılması, dağıtımı, gayr-i müslimlerle evlenme, ticaret vb. yeni ortaya çıkan hukukî muamelelerin çözümlenmesi için bugünkü adalet bakanlığına benzer bir kurum olan kadılık ihdas edilmiştir.

Hicrî II. yüzyıldan itibaren Irak, Medine, Şam gibi merkezlerde hem ibadet hem de muamelat meselelerini ilgilendiren konularda teorik ve pratik çözüm üreten fıkıh ekolleri, yüzyılı aşkın bir zaman diliminden sonra mezhepleşme sürecini tamamlamıştır. Doğu'daki medreselerde eğitim alan birçok fakih, aldıkları bu eğitimi Batıda yeni fethedilen topraklara nakletmişler, böylece mezhepleşme olgusunun Doğu ile Batı'da aynı anda başlamasında öncülük etmişlerdir.

İslam fıkıhı, Endülüs'te başlayan fetih süreciyle birlikte ortaya çıkan meseleleri, öncelikle bölgedeki bağımsız fakih, kadı ve müftüler aracılığı ile çözmüştür. Endülüs'ün Hanefî mezhebi ile tanışması ise 710 yılında başlayan fetihden çok sonralarına tesadüf eder. Vefatından sonra, talebesi İmam Ebu Yusuf'un başkadi olmasıyla hocası Ebu Hanîfe'nin görüşleri daha da önem kazanmış, yöneticiler de Hanefî mezhebini resmi mezhep kabul etmişlerdir. Ebu Yusuf'un, uygulamada birliğin sağlanması adına Hanefî mezhebine meyilli kadılar ataması, kadınların tabi olacakları kaidelerin belirlenmesi ihtiyacını doğurmuştur. Bu sebeple Ebu Hanîfe'ye kadar gelen fikhî görüşlerin el kitabı mahiyetinde kitaplaştırılmasına başlanmıştır. Ebu Hanife'nin talebeleri de z-h-b kelimesinin kök manalarından birisi olan altın madenine sahip çıkarcasına hocalarının görüşlerine/zehabına sahip çıkmışlar, altın değerindeki bu icthatlar da rağbet görmüş ve taraftar bulmuştur. Ebu Hanîfe'nin içtihatlarını yazıya geçirmeye ve çoğaltmaya başlayan ilk talebesi İmam Muhammed'dir. İmam Muhammed'in kitaplaştırdığı hocasının bu görüş ve kanaatleri öncelikle Irak, Şam, İran, Horasan bölgesinde yayılmış, daha sonra da Ağlebîlerin yönetimi altındaki Kuzey Afrika'ya da ulaşmıştır.

Aynı dönemde, Batıdan ilim tahsil etmek üzere günümüz ölçümüyle altı bin beşyüz km. lik yolu türlü zahmetlerle aşarak Irak topraklarına gelen ve Ebu Hanîfe'nin vefatından beş sene öncesine kadar ondan ilim tahsil eden Abdullah b. Ferruh da hocasının bu görüşlerinin yazıya aktarılması bilinciyle kendi ifadesine göre on bin meseleyi yazarak Endülüs'e dönmüştür. Abdullah b. Ferrûh'un Irak'tan Endülüs'e döndüğü tarih olan 767 tarihinden itibaren Hanefîlik yavaş yavaş bu coğrafyaya girmeye başlamıştır. Böylece o bir fakih olarak resmi kadılığı kabul etmese de öğrendiklerini aktarmaya ve fahri olarak uygulamaya koymaya başlamıştır. Aslında mezhebin Batı istikametinde yayılması ve tanıtılmasında üstün gayret sarfetmiş olan Abdullah b. Ferrûh, Emevî-Abbâsî siyasi çekişmelerinin de etkisiyle bölgede Malîkî mezhebinin üstün duruma getirilmesi sebebiyle Ebu Hanife'nin diğer öğrencileri kadar meşhur olmamıştır.

Hanefîliğin Batıdaki bu yayılışına rağmen, Hanefîlik denilince akla genellikle Doğu coğrafyaları gelmektedir. Kadî İyâz (ö. 544/1149), İbn Ferhûn (ö.799/1397), Muhammed Ebu Zehre (ö.1974), Hentâtî gibi âlimler bu mezhebin çok kısa süreli Batıda da tanındığı ve belli bir süre etkili olduğunu zikrederler. Buna karşılık Makdisî (ö. 380/999), hicri üçüncü yüzyılın ikinci yarısına kadar Hanefîliğin Endülüs'te var olduğunu ve en az Malîkîlik kadar yaygın olduğundan bahseder. Şarkiyatçı Lévi Provençal (ö.1956) ise, Hanefîliğin Endülüs'e hiç uğramadığını iddia eder ki, bu görüşün isabetli olmadığı yukarıdaki nakillerden anlaşılabilir. Ayrıca, bu makalede zikredilen öğrenci silsilesinden Hanefî mezhebinin bölgede küçümsenemeyecek bir süre varlığını ve etkisini koruduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Endülüs'te birliğin sağlandığı 756 tarihinden 13. yüzyıla kadar, yani yaklaşık beşyüz yıl bu mezhebin görüşlerinin kısmen resmî düzeyde de olsa, özellikle ulema ve halk nezdinde bilindiği, tanındığı ve takip edildiği anlaşılmaktadır. Bu mezhebin resmi mezhep olmaması ya da kitaplarının rağbet görmemesi nedeniyle de mezhebe ait temel eserlerin fazla çoğaltılma fırsatı bulamadığını söylemek mümkündür.

Hanefî mezhebinin Endülüs'e hiç girmediği veya kısa bir süre kaldığı şeklindeki görüşlerin aksine bu mezhebin bu coğrafyaya ilk olarak Ebû Hanîfe'nin ders halkasına beş yıl iştirak eden Abdullah b. Ferruh ile nakledildiği, sonrasında onun yetiştirdiği öğrencileri aracılığı ile ilim meclislerinde uzun süre varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada, Hanefiliğin Endülüs'e ilk defa girişinde büyük paya sahip olan Abdullah b. Ferrûh'un hayatı, ilmî dirayeti ve talebeleri hakkında tabakât ve terâcim türü eserlerde dağınık vaziyetteki bilgiler bir araya getirilmiş, bu bilgilerin yardımıyla Endülüs'e Hanefiliğin girişi, toplumsal hayatta kabul görme sebepleri ve ömrü gibi hususlar özet halinde sunulmaya gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Hanefilik, Endülüs, Abdullah b. Ferrûh, Fıkıh Coğrafyası.

GİRİŞ

Hanefî mezhebinin diğer mezheplere oranla çok daha geniş topraklara yayılması tesadüfi bir durum değildir. Müntesibi halen bulunan dört mezhebin imamları arasında en kuvvetlisine sahip olan Nu'mân b. Sâbit'e (ö. 150/767) ait fikhî yorumların öncelikle öğrencileriyle müzakere edilmesi, ardından bir karara bağlanmasının bu yayılmada etkili olduğu belirtilir.² Böylesine pratik ve dinamik bir yapıya sahip olmasının verdiği güçle, ondan sonra gelen talebeleri, z-h-b kelimesinin kök manalarından birisi olan altın madenine sahip çıkarıcısına hocalarının görüşlerine/zehabına sahip çıkmışlar, altın değerindeki bu icthatlar da rağbet görmüş ve taraftar bulmuştur.

Yaşadığı dönemde ticaretle uğraşmasının getirdiği pratiğe dayalı tecrübe, onun her zaman çözüm üretme kabiliyetinin gelişmesine vesile olmuştur. Ayrıca, İmam Züfer (ö. 158/775), İmam Ebu Yusuf (ö. 182/798), İmam Muhammed (ö. 189/805), İmam Hasan b. Ziyad (ö. 204/819) gibi düzenli olarak dersine iştirak eden yüzlerce talebesinin yanında Batı'dan ilim tahsil etmek üzere Irak topraklarına gelen, beş yıl süreyle Ebu Hanîfe'ye talebelik yaptıktan sonra Endülüs topraklarına geri dönen fakat diğer öğrencileri kadar meşhur olmayan Abdullah b. Ferrûh da aslında mezhebin Batı istikametinde yayılması ve tanıtılmasında aynı oranda gayret sarfetmiştir.

İslam dünyasındaki fetih hareketleriyle eş zamanlı ve zorunlu olarak yayılan İslam fıkıhı, 710 yılından itibaren Endülüs bölgesindeki fakih, kadı ve müftüler aracılığı ile toplumun ihtiyaçlarına cevap verme çabasına girmiştir. Endülüs'ün Hanefî mezhebinin ilkeleri ile tanışması ise 710 yılında başlayan fetihten çok sonralarına tesadüf eder. Vefatından sonra, talebesi İmam Ebu Yusuf'un başkadı olmasıyla hocası Ebu Hanîfe'nin görüşleri daha da önem kazanmış, yöneticiler de Hanefî mezhebini resmi mezhep kabul etmişlerdir. Ebu Yusuf'un icra makamında olması ona avantaj kazandırmış, uygulamada birliğin sağlanması adına kadı atamalarında Hanefî mezhebine meyilli kadılar atanmaya gayret edilmiş, böylece Ebu Hanîfe'ye kadar gelen fikhî görüşlerin bir nevi kadıların el kitabı olması amacıyla da bu görüşlerin kitaplaştırılması ihtiyacının doğduğu söylenebilir. Bu sebeple İmam Muhammed de hocası Ebu Hanîfe'nin icthatlarına olan ihtiyaç nedeniyle onları yazıya geçirmeye ve çoğaltmaya başlamıştır. Aynı dönemde, Ebu Hanîfe'nin vefatından beş sene öncesine kadar ondan ilim tahsil eden Abdullah b. Ferrûh da hocasının bu görüşlerinin yazıya aktarılmasının önemini kavrayarak kendi ifadesine göre on bin meseleyi yazarak Endülüs'e dönmüştür. İmam Muhammed'in kitaplaştırdığı hocasının bu görüş ve kanaatleri öncelikle Irak, Şam, İran, Horasan bölgesinde ihtiyaca cevap verdiği için rağbet görmüş daha sonra da Abbasîlerin yönetimi altındaki Kuzey Afrika'da da yayılmaya başlamıştır. Abdullah b. Ferrûh'un Irak'tan Endülüs'e dön-

¹ Ahmet Timur Paşa, *Nazratun Tarîhiyyetün fî hudûsi'l-Mezâhibi'l-Fıkhiyyeti'l-erbe'a* (Beyrut: Dâru'l-Kadirî, 1990), 50.

² Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 21 vd.

düğü tarih olan 767 li yıllarda da Hanefîlik yavaş yavaş bu coğrafyaya girmeye başlamış, böylece İbn Ferrûh bir fakih olarak öğrendiklerini aktarmaya ve resmi kadılığı kabul etmeyerek öğrendiklerini fahri olarak uygulamaya koymaya başlamıştır.³

Hanefîlik denilince genellikle Doğu coğrafyalarında yaygın olduğu akla gelirken, bu mezhebin çok kısa süreli Batıda da tanındığı ve belli bir süre etkili olduğu zikredilerek konu geçiştirilmektedir. Fakat Endülüs'te Hanefî mezhebinin varlığı konusunda ilk defa bilgi veren Makdisî (ö. 380/999?), hicri üçüncü yüzyılın ikinci yarısına kadar Hanefîliğin bu coğrafyada var olduğunu ve en az Mâlikîlik kadar yaygın olduğunu ve her iki mezhep mensuplarının birbirine hoşgörülü davrandıklarından bahsederek,⁴ Hanefîliğin Endülüs'teki varlığını te'yd eder. Bu görüşe karşılık Kadı İyâz (ö. 544/1149) ise "Hanefîliğin bu bölgede gelişmediği ve bazı seyyah ve tüccarların etkisiyle bu mezhep tanınmışsa da fazla yayılma imkânı bulamamıştır" der.⁵ İbn Ferhûn (ö.799/1397), Muhammed Ebu Zehre (ö.1974), Hentâtî ise Hanefî mezhebinin bu coğrafyaya ulaştığını, kısa süreli etkili olduğunu fakat Malîkîliğin etkisiyle zayıfladığından bahsederler.⁶ Öte yandan son dönem Endülüs araştırmacılarından şarkiyatçı Lévi Provençal (ö.1956), Hanefîliğin Endülüs'e hiç uğramadığını iddia eder ki⁷, bu görüşün isabetli olmadığı yukarıdaki nakiller ve Endülüs'te te'lif edilen Malîkî eserlerde bolca Hanefî görüşün bulunmasından anlaşılabilir. Çünkü Endülüs'te 715-756 arasındaki valiler döneminden sonra Abdurrahman b. Muaviye tarafından birliğin sağlanarak devletin kuruluşunun gerçekleştirildiği 756 tarihinden hemen sonrasında 13. yüzyıla kadar, yani yaklaşık beşyüz yıl bu mezhebin görüşlerinin resmî düzeyde olmasa da ulema ve halk nezdinde bilindiği, tanındığı ve takip edildiği anlaşılmaktadır.

Hanefîliğin Batı Afrika ve Endülüs'teki varlığı konusunda, Cezayir'de *el-Mezhebü'l-Hanefî fi'l-Bilâdi'l-Mağribi'l-İslâmî*⁸ ve *el-Mezhebü'l-Hanefî fi'l-Mağribi'l-Ednâ ve'l-Endelüs* isimli⁹ Yüksek Lisans tezleri ile Tunus'ta *el-Mezhebü'l-Hanefî ve Ricâlühü bi bilâdi'l-Mağribi'l-İslâmî* başlıklı¹⁰ makalenin yanında, Türkiye'de Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde Akif Köten'in yazdığı *İbn Ferrûh* maddesi ile Bekir Karadağ'ın *Endülüs'te Hanefî Mezhebinin Varlığı*¹¹ ve *Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika'da Hanefîlik*¹² çalışması, Abdullah b. Ferrûh'un ilmî hayatı hakkında kısmen bilgi içerseler de onun fakihlik yönü ve öğrenci silsilesine temas etmemeleri bu makalenin hazırlanmasına zemin teşkil etmiştir.

Bu çalışmada, Hanefîliğin Endülüs'e ilk defa girişinde büyük paya sahip ve Ebu Hanîfe'nin talebesi olan Abdullah b. Ferrûh hayatı, fakihlik yönü, ilmî dirayeti ve talebeleri hakkında tabakât, terâcim içerikli eserlerde dağınık ve özet olarak bulunan bilgiler bir araya getirilerek, bu bilgilerin yardımıyla Endülüs'e Hanefîliğin girişi, uzun süre toplumsal hayata yön verme sebepleri, ömrü ve zamanla etkisinin azalmasına zemin hazırlayan hususlar özet halinde sunulmaya çalışılacaktır.

³ Nübâhî, *Tarihu Kudati'l-Endelüs*, 1: 15.

⁴ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 236.

⁵ Kadı İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, 1: 27.

⁶ İbn Ferhûn, İbrâhim b. Ali b. Muhammed. *ed-Dibâcü'l-Müzheb fi Ma'rifeti A'yâni Ulemâ'l-Mezheb*, thk. Ahmedî Ebu'n-Nûr (Darü's-Selam: Matbaatü'l-Medine, 1972), 61-62; Ebu Zehre, Ebu Hanîfe, 484; Hentâtî, Necmeddin. *el-Mezhebü'l-Mâlikî bi'l-Garbi'l-İslâmî* (Tunus: Tibrü'z-Zamân, 2004), 114.

⁷ Lévi Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane* (Paris: Maisonneuve, 1950), 3: 476.

⁸ Hamza Zayidî-Bilal Şahût, *el-Mezhebü'l-Hanefî fi'l-bilâdi'l-Mağribi'l-İslâmî* (Yüksek Lisans Tezi, Cezayir Camiatü Akli Mohand Al-Hâc, 2015).

⁹ Hatice Buzeyyan, *el-Mezhebü'l-Hanefî fi'l-Mağribi'l-edna ve'l-Endelüs* (Yüksel Lisans Tezi, Cezayir Câmi'atu Mevlâye Tâhir, 2017).

¹⁰ Halid Buhind, "el-Mezhebü'l-Hanefî ve Ricâlühü bi bilâdi'l-Mağribi'l-İslâmî", *Mecelletü Camiatü Seydi bi'l-Abbas* 7 (Tunus, 2017).

¹¹ Bekir Karadağ, "Endülüs'te Hanefî Mezhebinin Varlığı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/53 (2017).

¹² Bekir Karadağ, "Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika'da Hanefîlik", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (Çorum, 2019).

1. ENDÜLÜS VE MÜSLÜMANLARIN ENDÜLÜS'E GEÇİŞİ

Endülüs, Avrupa kıtasının en batı ucunda yer alan ve İber yarımadası olarak bilinen büyük bir coğrafyayı ifade eder. Günümüzde *Andalucia* şeklinde halen kullanılan ismin kaynağı hakkında çeşitli teoriler bulunmakla birlikte bu isim Müslümanların bu topraklarda kurdukları medeniyetle özdeşleşmiştir.¹³

Hız Peygamber'in İstanbul'un fethini öven hadisleri olduğu gibi, Mısır'ın ilerisindeki bölgeleri ihtiva edecek şekilde İfrîkiye'nin fazileti, fethedilmesi ve oralara da İslam'ın yayılmasına katkıda bulunacakları öven hadisleri¹⁴ bulunması sebebiyle Müslümanlar bu bölgeleri fethetme konusunda adeta birbirleriyle yarışmışlardır.¹⁵ Özellikle sahabeden ve tabiünden pek çok kişi bu topraklarda İslam'ın yayılmasında öncülük yapmışlardır. Bunlar arasında *sahabe* den ve Hz. Osman dönemi valilerinden Ebû Yahyâ Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh el-Kureşî (ö. 36/656), Abdullah b. Zübeyr (ö. 72/692), Abdurrahman b. Ebu Bekir (ö. 53/673), Abdullah b. Ömer¹⁶ (ö. 72/692) vb. sahabeler¹⁷ zikredilebilir.

Hız Osman döneminde Mısır'ın batı cihetine yapılan fetih hareketleri yön değiştirerek Afrika içlerine kadar devam etti. Tespit ettiğimiz kadarıyla İslami kaynaklarda bugünkü Mısır'ın güneyi, iç Afrika ve Mısır'ın batısını kapsayan ve günümüzde Kuzey Afrika denilen büyük bir coğrafyaya kısaca *İfrîkiye* denilmiştir.¹⁸

Muaviye iktidarı ele geçince bölgeyi iyi tanıyan Ukbe b. Nafi' (ö. 62/682) ordunun başına getirilir. Ukbe, İfrîkiye'de devamlı bir ordu bulundurularak bölgenin kontrol altına alınması gerektiği kanaatiyle ilk iş olarak 50/670 tarihinde *Kayrevan* şehrini kurar. Ukbe ilk önce bir cami ve hükümet konağı yaptırarak başlattığı şehrin kuruluş çalışmaları beş yıl içinde tamamlanmış ve buraya *Evs*, *Hazrec*, *Tenûh*, *Kinâne* gibi Arap kabileleri ile Horasan'dan gelen göçmenler ve yerli Berberiler iskân edilmiştir. Kayrevan'ın kurulması Müslümanlar için iyi sonuçlar vermiş ve bölgede kontrolün sağlanması yanında Berberiler'in İslamiyet'i kabul etmelerine yardımcı olmuştur. Doğu'dan gelen âlimler de burayı mesken edinmişler, bugünkü Cezayir, Fas ve Endülüs'ten binlerce öğrenci burada ilim tahsil ederek, İslam'ın Batı'ya geçişinde büyük gayretleri olmuştur.¹⁹

Ukbe, İfrîkiye'de hâkimiyeti sağladıktan sonra Atlas Okyanusu'na kadar uzanan Mağrib'in fethine başlar. Emevilerin Afrika'daki fetihleri Ukbe b. Nafi' aracılığı ile devam ederek bugünkü Fas topraklarına kadar ulaşır ve önüne Atlas okyanusu çıktığı için; *Rabbim! Eğer deniz engel olmasaydı küfür ehliyle savaşmak için Zülkarneyn'in yaptığı gibi nice ülkeler fet-hederdim* dediği rivayet edilir.²⁰ Fakat Müslümanların Avrupa'ya geçiş noktalarından ilk ikisini oluşturan Endülüs ile Sicilya'nın fethi arasında fark olduğu belirtilir: Araplar İspanya'da önlere kendi gücüne dayanan son derece zayıf, düzenli bir ordusu olmayan mahalli bir yö-

¹³ Ali Dadan, "Endülüs adının Kökeni Üzerine", İSTEM 17, (Konya, 2009), 371.

¹⁴ Afrika'nın fazileti hakkındaki hadisler için bk. Debbâğ, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, *Meâlim'ül-îmân fî ma'rifeti ehli'l- Kayrevân*, Thk. Tenûhî, Abdurrahman b. Muhammed, 3 cilt (Mısır: Mektebetü'l-hancî, 1968), 1: 4; Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed, Malikî, *Riyadu'n-Nüfûs*, thk. Beşir el-Bekkuş (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslamî, 1994), 1: 44.

¹⁵ Temîmî, Muhammed b. Ahmed, *Kitâbu Tabakâti Ulemâi İfrîkiye* (Beyrut: ts), 5 vd.

¹⁶ Bk. Temîmî, *Tabakâtu Ulemâ-i İfrîkiyye*, 12.

¹⁷ Diğer sahabeler için bk. Debbâğ, *Meâlimü'l-îmân*, 1: 33.

¹⁸ Nadir Özkuyumcu, "İfrîkiye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 515.

¹⁹ Özkuyumcu, Nadir, "Kayrevan" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 90.

²⁰ Nadir Özkuyumcu, "Ukbe b. Nafi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 42: 64 vd.

netimle karşılaşılır. Sicilya'da ise durum bunun tam tersidir. Burada, Doğudan Batıya uzanan topraklarında farklı milletlerin bulunduğu ve denizleri dolduran donanmasıyla önlere duran bir imparatorlukla karşılaşmışlardır.²¹

Emevilerin İfrîkiye valisi Musa b. Nusayr, Tarîf b. Mâlik'i²² ilk defa 710 yılında Endülüs/İber yarımadasına fetih amaçlı gönderdi. Tarîf b. Malik'in büyük ganimetlerle dönmesi Endülüs'ün fethi konusunda Müslümanları cesaretlendirdi. Bu sefer Mûsâ b. Nusayr, Tarîk b. Ziyâd'ı Endülüs'e gidecek birliklerin kumandanlığına tayin etti. Tarîk, zorlu bir savaş sonunda bölgeyi fethetti. Böylece Müslümanların Avrupa'da sekiz yüz yıl sürecek hâkimiyetleri başlamış oldu.²³ 711 yılından Şam merkezli Emevî Devleti'nin yıkılışı tarihi olan 750 tarihine kadar Emevîlerin atadığı Kuzey Afrika valileri ya da yereldeki askeri komutanlar veya Endülüs'teki emirlikler şeklinde Müslümanlar burada hükümlerini sürdürmüşlerdir.²⁴

Hız. Peygamberin fethetmeyi müjdelediği "İstanbul, sadece deniz yoluyla fethedilebilir. Sizler, Endülüs'ü fethederseniz, İstanbul'u fethedenlerle aynı ecri alırsınız"²⁵ mealindeki teşvik edici sözüne binaen Hız. Osman'ın Afrika'daki fetihleri kıtanın güney tarafına değil, kuzeyine ve Endülüs tarafına yönelttiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla Endülüs'ü fethetme düşüncesi sadece Musa b. Nusayr'ın fikri değildi. Bu sebeple Endülüs bölgesinde ilk fetih hareketlerinin ya "Hız. Osman'ın emriyle" ya da genellikle kabul edildiği üzere "Tarîk b. Ziyâd'ın emrindeki kuvvetler"le yapıldığı şeklinde iki farklı rivayet vardır.²⁶

Endülüs'ün fethinin başlangıcından dört sene yani 99/707 yılında Şam'da halifelige getirilen Ömer b. Abdülazîz Afrika'ya talim amaçlı on tane fakih tabiûn gönderir. Bunlar arasında Kayrevan fikhının şekillenmesinde büyük rol oynayacak olan ve aynı aileden birçok fakihin görev yapacağı "Meâfirî sülalesi"nden oraya ilk yerleşen *Mevheb b. Cübn*²⁷ el Meâfirî ve sağlığında Ebu Eyyub El-Ensari ile görüşen Ziyad b. En'um El-Meâfirî zikredilebilir.²⁸ Bu fakihlerin yerli halkı irşad ettikleri, mesela, içkinin Afrika'da içilmeye devam edildiği, fakat Ömer b. Abdülazîz'in gönderdiği tabiûn fakihler tarafından yasaklandıktan sonra içkinin terk edildiği ve bölge halkının bunu kabullendiği kaydedilmektedir.²⁹

Kayrevan sadece askerî bir üs olmakla kalmamış, aynı zamanda İfrîkiye, Mağrib, Endülüs ve Sicilya'nın çeşitli şehirlerinden ilim talebeleri için eğitim merkezi de olmuştur. Onlar da ülkelerine döndükten sonra buradan aldıkları ilmi, felsefi görüş ve düşünce ile mezhep anlayışlarını yaşadıkları şehre yansıtmışlardır.³⁰

2. ENDÜLÜS'ÜN FETHİ DÖNEMİNDE MEZHEP OLGUSU

Bugünkü anlaşılan manada *mezhep* ve *mezhepleşme* kavramı İslam dünyasında ilk iki yüz yıl bulunmamaktadır. Bu asırda belirli bir mezhepten ziyade, şahıs merkezli bir taklid dönemi yaşandığı için, farklı bölgelere hicret etmiş sahabe, tabiûn ve daha sonraki fukahânın her birinin etrafında insanlar kümelenmiş, böylece bu günkü manada beş yüzü aşkın mezhep

²¹ Martino Mario Moreno, *Sicilya'da Müslümanlar*, 166.

²² Günümüzde İspanya'da Atlas Okyanusunun kıyısında kurulu "Tarifa" isimli şehrin adı bu komutan-dan gelmektedir.

²³ Özdemir, "Endülüs", 11: 211 vd.

²⁴ Nurettin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 43.

²⁵ Rağıp es-Sercânî, *Kıssatu'l-Endülüs* (Kahire, 2011), 33. (Taberî'nin *Tarihi'l-Ümm ve'l-Mülük* isimli eserinin 2: 598'den naklen)

²⁶ Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV yayınları, 1995), 11: 211 vd.

²⁷ El yazmalarında hareke olmaması nedeniyle "Cübn, Habâ, ya da hadâ" şeklinde de okunabilmektedir. Bk. Temîmî, *Tabakâtu Ulemâ-i İfrîkiyye*, 24.

²⁸ Temîmî, *Tabakâtu Ulemâ-i İfrîkiyye*, 24.

²⁹ Temîmî, *Tabakâtu Ulemâ-i İfrîkiyye*, 31.

³⁰ Bunlardan birisi Yahya b. Ömer El-Endelüsî idi. Bk. Huşenî, *Tabakâtu 'ulemâ'i İfrîkiyye*, 4: 134.

-ki çok mezhepli/çok görüşlü dönem denilebilir- meydana gelmiştir.³¹ Bunun adına önceleri *taklid*, daha sonraları ise yavaş yavaş *filanın mezhebi* denilmeye başlanıldığı bildirilir.³²

Gündelik meseleler için alternatifli çözüm üreten mezhepler henüz kurumsallaşma süreçlerini tamamlamamışken, Emevî halifeleri tarafından Hz. Peygamber'in yaptığıının biraz geliştirilmiş hali denilebilecek bir "adliye teşkilatı" veya hukuk örgütü yürürlüğe konmuştu. Çünkü o, sağlığında ashabının içtihat etmesine örneklik ettiği gibi onların içtihat etmelerine de müsaade etmiş, en azından ashabının fetva vermesini yasaklamamıştı.³³ Bunu örnek alan Emevî halifeleri ve onların valileri tarafından atanan kadılar da, halifelerin bir nevi hukuki sekreterleri gibi Kur'an ve Sünnet hükümlerini nazar-ı itibara almak suretiyle örf ve adetlere de dayanarak kendi reylerine göre hüküm veriyorlardı. Bu durum, mezheplerin teşekkül edeceği zamana kadar devam etmiş, Endülüs'te de kadılar hukuki ve dini meseleleri bu şekilde çözmeye gayret etmişlerdir.³⁴

Vahyin nazil olduğu topraklara oldukça uzak mesafede ve coğrafyası, bitki örtüsü, kültürü bakımından farklılık arzeden Endülüs'ün fethi Müslümanlar için her sahada yeni bir başlangıç olmuş, buralardaki fetih başarısının diğer faaliyetlerle sürdürülmesi hedeflenmiştir. Bu hedefin gerçekleşmesi için Hz. Peygamberin yeni fethedilen yerlere tebliğ heyetleri ya da muallimler göndermesi örnek alınarak İslam dinini uzak bölgelere tanıtmaya heyecanı olan birçok sahabe ve tabiîn de bu kutlu vazifede görev almışlardır.³⁵ İstanbul fethedilmezden önce *Ebu Eyyub el-Ensari* hangi gaye için *İstanbul'a* gelmişse, sahabeden başta *Münezzir el-Yemânî* olmak üzere tabiinden Musa b. Nusayr da aynı gaye için önce Kuzey Afrika daha sonra da Endülüs bölgesine ulaşmışlardır.³⁶ Bu fetih ruhunu kavramış şahıslar ve nesilleri, ileride kurulacak devletin idarî, dinî, adlî, siyasi vb. işlerinde hep en ön safta yer almışlardır.

Yeni fethedilen beldelerde İslam'a giren topluluklarla Müslümanlaşan bölgelerde, Müslüman olanlarla Müslümanların hâkimiyeti altında yaşamayı kabul eden zimmîler arasındaki muameleler ve yerleşik teamüllerle karşı karşıya kalan müçtehitler, karşılaştıkları yeni örf ve âdetlerin bir kısmını kabul etmişler, bir kısmını ise İslam'a aykırı bularak yeni çözümler üretmişlerdir.³⁷ Çünkü bir kısmı temel dini bilginin haricinde çok fazla bilgiye sahip olmayanlardan oluşan mücahitler topluluğunun Afrika topraklarında uzun süre kalmaları için askeri gücün dışında başka güçlere de ihtiyaçları belirmişti.

Mısır, İfrîkiye ve Endülüs'ün fethinden itibaren *fetih hukuku*, yani *esirlere nasıl muamele edileceği, ganimetlerin paylaşımı, toprak yönetimi, idari yapının dizaynı, Müslümanlarla gayr-i Müslimler arasındaki beşeri münasebetlerin tanzimi, evlenme, boşanma, ticari hayat vs.* gibi hayatın tümünü kuşatan muameleler için hukuka ve hukukçulara/kadırlara ihtiyaç duyulacağı muhakkaktır.

Öte yandan, Mısır, İfrîkiye ve Endülüs'ün fethinin başladığı ve devam ettiği yaklaşık ilk 100 yıllık süreyi kapsayan 650-750 li yıllar arasında ilk mezhep imamı sayılan h.80/699 doğumlu *İmam-ı Azam*, Endülüs topraklarının tanyacağı ilk mezhebin kurucusu h.88/707 doğumlu İmam Evzâî ve h.93/712 de doğumlu İmam Malik de henüz dünyaya gelmişler ya da

³¹ Hayrettin Karaman, *Dört Risale* (İstanbul: İz yayıncılık, 2000), 15; Ebu Talip Mekki, *Kütü'l-Kulüb* (Kahire: Daru'r-reşad, 1961), 324.

³² Muhammed Abduh, *Muhaveratu'l-muslih ve'l-mukallid*, trc: Hayrettin Karaman, Gerçek İslam'da Birlik (Ankara: DİB Yay, 1996), 13.

³³ İbrahim Selkîni, *El-Müeyesser fî usuli'l-Fikh* (Dubai: Daru'l-irşad, 1990), 37.

³⁴ Robert Mantran, *İslamın Yayılış Tarihi*, trc. İsmet Kayaoğlu (Ankara: A.Ü. İlahiyat Fak. Yayınları, 1981), 188.

³⁵ Ebu'l-Arab, Muhammed b. Ahmed et-Temimî, *Kitabu Tabakâtu Ulemâ-i İfrîkiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, ts.), 18.

³⁶ Ebü'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî Ma'rifeti's-sahâbe*, 7 cilt (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012), 5: 266; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed İbn Hacer El-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-sahâbe*, thk. Ahmet Abdülmevcüd-Ali Muhammed Muavviz, 8 cilt (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 6: 227.

³⁷ Hayrettin Karaman, *Anahatlarıyla İslam Hukuku* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 1: 52.

mezhep imamı olarak meşhur olmamışlardı. Fakat yaşanmakta olan fetih süreci ve acil ihtiyaç duyulan yeni olaylar karşısında içtihat ehline ihtiyaç duyuluyordu. Bu durumda, mezhep imamlarını yetiştiren silsiledeki hocalar durumundaki sahabe, tabiîn ve tebe-i tabiîn fakihlerinin verdikleri hükümler, Afrika ve Endülüs fatihleri ve idarecileri için acil olarak istifade edilebilecek hazır fetvalardı. Dolayısıyla, bugün anlaşılan manada Afrika ve Endülüs'e mezheplerin girişi ve taklid edilişi, zaman bakımından daha sonralara tekabül etmektedir. Kısaca, Irak, Hicaz, Şam'da mezhep olgusu ne zaman başladı ve yerleşti ise, Mağrib, Endülüs ve Sicilya topraklarında da o zaman yerleşmeye başladı denilebilir. Bu sebeple bu döneme *mezhepli/çok görüşlü dönem* ya da *mezhep olmayan dönem* denilebilir. Çünkü bu dönem, mezheplerin oluşum dönemlerinin başlangıcında olunması sebebiyle, kıyas ve ze'yi önceleyenler manasındaki *ehl-i rey* ile nassları önceleyenler manasındaki *ehl-i hadis* ekolleri olarak tanınan bir dönemdi. Bu sebeple ilk kaynaklarda, Hanefî mezhebi yerine daha çok bölge adı olan mesela "Kûfiyyûn" ya da *Irâkıyyûn*, Malikîlik için ise *ehl-i hicaz* gibi kavramlara rastlanır.³⁸ Çağdaş araştırmacılar Monique Bernards ve John Nawas, bu ifadelerden hareketle ilk dört yüz yılda Müslüman coğrafyalarda yaşayan 404 fukaha arasında 116 kişi ile Malikî mezhebi mensuplarının ilk sırada, müstakil yani hiçbir mezhebe mensup olmayan fukâhanın 110 kişi ile ikinci sırada, Hanefî, Şafiî ve Hanbeli fukahanın ise hemen hemen eşit miktarda yani 50-55 rakamı ile üçüncü sırada yer aldıklarını, en önemlisi ise bu dönemde mezheplerarası geçişlerin de yaşandığını belirtmektedirler.³⁹

Endülüste 710 yılında başlayan fetih süreci devam ettiğinden ve tam teşekküllü bir devletten söz etmek mümkün olmadığından, adli vakalarla ilgilenecek ve idarecileri denetleyecek hatta onlara müşavirlik yapabilecek seviyede kadı ve müftüler bulunmakla birlikte bunların hangi müctehidi taklid ettikleri ya da hangi müctehid ya da müctehidlerin fetvaları ile amel ettikleri hususu hakkında kaynaklarda bilgiye rastlanmamaktadır. Zaten mezhepleri sistematize eden imamlar da gençlik dönemlerinde olmaları sebebiyle bir mezhepten bahsetmek de mümkün olmadığından, farklı bölgelerdeki bu kadıların müctehid sahabe ve tabiîn'un fetvaları ile amel etmiş olma ihtimali yüksek görünmektedir. Fakat bu durum İbn Mukaffa'nın Risalesinde belirttiği gibi "Bağdat'ın kenarındaki Kûfe'de bir kâdının ya da fakihin insanların canı, malı ve ırzına dair bir konuda cevaz vermediğine diğer yakadaki fakih ya da kâdının cevaz vermesi, adalet duygusunun zayıflamasına ve mağduriyetlere sebep olunca",⁴⁰ usul ve furû' hukukunda birliği sağlama adına çeşitli düzenlemeler yapılma ihtiyacı hâsıl olmuştur.⁴¹

Mezheplerin kuruluş sürecini ve yayılmalarından sonraki dönemler hakkında da bilgi aktaran ünlü coğrafyacı Makdisî, "nasıl 'Maşrık' denilince iki ayrı mıntıka olan 'Haytal ve Horasan' anlaşılıyorsa, Mağrib de aralarını denizin ayırdığı 'İfrîkiye' ve 'Endülüs'ten oluştuğu için iki yakayı birlikte zikrettik" diyerek⁴² Endülüs'teki mezhepler hakkında bilgiyi "iklimu'l-Mağrib" başlıklı bahiste verir. Devamında bu bölgelerdeki mezhep anlayışını, İmam Şafiî'nin görüşlerin karşı çıkılması şeklindeki mezhep taassubunu ve Malikîlik ile Hanefîliğin meşhur olmasına dair haberleri hep bu başlıkta zikreder.⁴³ Mezhep imamlarının adının her geçtiği yerde bıkmaksızın Allah rahmet etsin manasındaki kısaltma harfleri olan Arapça "r" ve "h" harflerini koyar ki bu onun imamlara olan saygısının bir ifade olsa gerektir.

Osmanlı dönemi yazarlarından Mahmûd Kefevî de (ö. 990/1582), kendi yaşadığı döneme kadar Hanefîliğin coğrafi açıdan izlediği serüvenini anlatır. Kefevî, Hanefîliğin yayıldığı

³⁸ Temîmî, *Tabakâtu Ulemâi İfrîkiye*, 1: 180.

³⁹ Monique Bernards ve John Nawas, "Geographic Distribution of Muslim Jurists During The First Four Centuries AH", Trc. Ahmet Hamdi Furat, "İlk Dört Hicri Asırda Müslüman Hukukçuların Coğrafi Dağılımı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, (İstanbul, 2007), 302.

⁴⁰ İbnü'l-Mukaffa', Ebû Muhammed Abdullah, *Asâru İbnu'l-Mukaffa' | Risaletü'n fi's-Sahâbe* (Beirut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1989), 316.

⁴¹ Ferhat Koca, "Mezhep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 536.

⁴² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 235.

⁴³ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 236.

muhitleri coğrafi açıdan tasvir etmekte,⁴⁴ fakat Kuzey Afrika, Sicilya ve Endülüs'e dair görüş bildirmemektedir. Vefat tarihi dikkate alındığında onun Kuzey Afrika ve Müslümanların oradaki varlığından haberdar olmamasına imkân yoktur. Belki, ya onun yaşadığı döneme kadar, 1091'de Sicilya'da Müslüman varlığı sona ermiş, 1492'de de Endülüs'teki Müslüman varlığı da sona ermiş olması nedeniyle saymamış ya da ona göre Endülüs'te Hanefiliğin ömrünün kısa sürmesi ve Endülüs denilince akla Maliki mezhebinin gelmesi nedeniyle zikretmemiş olabilir.

Hicri ilk iki asırda bugünkü manada mezheplerin bulunmaması, yeni karşılaşılan sorunları ihmal etmeyi gerektirmemiştir. Bu sebeple İslam tarihinde "vali-kadı-müftü" üçlüsü devlet yönetiminde büyük görevler üstlenmiştir. Mezheplerin oluşumunda da, kararları ve/veya fetvaları yazıya geçirilen fakih, kadı ve müftülerin etkisi büyüktür. Şimdi, Hanefiliğin Endülüs'e girişi, sebepleri ve fahri kadılık da yaptığını söylemek mümkün olan Ebu Hanife'nin talebesi Abdullah b. Ferruh hakkında bilgi aktarmak istiyoruz:

3. ENDÜLÜS'ÜN HANEFİ MEZHEBİ İLE TANIŞMASI VE YAYILMA SEBEPLERİ

Bir mezhebin yayılmasının temel sebepleri arasında, tedvin faaliyeti, öğrencilerin gayretleri, mezhebe müntesip kadıların içtihatları ve hukukta birliğin sağlanması için resmi mezhep olarak tanınma gibi gerekçelerin yanında⁴⁵ siyasi, iktisadi ve sosyal sebepler de etkilidir. Bunlar arasında Hanefiliğin Endülüs'te yayılmasında konumuzu en çok ilgilendiren husus Ebu Hanife'nin talebesinin buradaki faaliyetleridir. Öncelikle, Endülüs'e Hanefiliğin geçişi ve yayılmasının siyasi ve sosyal sebeplerine kısaca temas etmek istiyoruz:

4. ENDÜLÜS'TE HANEFİLİĞİN YAYILMASININ İKTİSADİ VE SOSYAL SEBEPLERİ

Endülüs ve Sicilya toprakları sulak, verimli ve tarım yapmaya elverişli olmasından dolayı halkın çoğu çiftçilikle uğraşır. Müslüman idareciler bu toprakları öncelikle mücahitlere dağıtmaya ve yönetmeye başladı. Halk ise ölü toprakları ihya etme faaliyetine başlayınca bu işin dini açıdan fetvasının verilmesi gerekmekteydi. Hanefi kadılar, devletin ömrü, şerefi ve kıymeti topraklarının verimli hale getirilmesine bağlı olduğunu ve ölü toprakların ihyasının devlete öşür ve zekât olarak dönmesi demek olacağı düşüncesiyle halkın sahipsiz arazilere sahip çıkmalarına fetva verdiler. Daha sonraları bu fetvaya Malikiilerden Sahnun (ö. 240/854), güçlülerin elinde servet birikeceği, bunun toplumsal adaleti bozacağı, halk arasında kin ve nefretin yayılacağı endişesiyle bu uygulamaya karşı çıkmış ve cevaz vermemiştir. Bu iki fetvadan ilki Hanefi mezhebine rağbeti artırma sebeplerinden belki de en önemlisi idi.

⁴⁶

Yine Endülüs'deki sarrafların altınlarını Sudan'da işlemek için aracı eleman göndermeleri ve onların bu altınları alıp satma hususunda vekil olup olmadıklarına dair fetva konusunda Hanefi fakih *Abdullah b. Ferruh*'un bir beis görmemesi yine Hanefi mezhebinin tanınmasında etkili olmuştur.⁴⁷

Endülüs'te gündelik hayat çok fazla gelişmiş olmadığından tüccarların, Endülüs'te ihtiyaç duyulan her türlü alet edevât, el sanatları, meslek aletleri, dokuma, inşaat malzemesi, elbise, kumaş vb. materyaller Hanefi mezhebinin etkin olduğu Irak'tan temin etmeleri, halk arasında Irak ve Bağdat'a olan rağbeti artırmış, dolayısıyla bu kalkınmışlık ve o günkü teknolojideki ilerlemişliğin Hanefilik ile bağlantılı olduğu düşünülerek, Hanefi mezhebine tabii olarak bir hayranlık oluşmuştur.⁴⁸ Belki de en önemlisi Ebu Hanife'nin kumaş tüccarı olması ve

⁴⁴ Şimşek, *Hanefilik*, 34.

⁴⁵ Özel, Ahmet, *İmam Ebu Hanife ve Hanefi Mezhebi* (Ankara: DİB yay, 2015), 55.

⁴⁶ Sahnun, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî (ö. 240/854), *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, 16 cilt (Suudi Arabistan: Matbaatü's-Sa'âde, 1324), 6: 195.

⁴⁷ Maliki, *Riyadu'n-Nüfus*, 1: 182.

⁴⁸ Zayidi-Şahüt, *el-Mezhebü'l-Hanefi fi'l-Biladi'l-Mağribi'l-İslami*, 70.

596 | Abdullah Acar. Endülüs'ü Hanefî Mezhebi İle Tanıştıran İlk Fakih: Abdullah b. Ferrûh ...
ticaretle uğraşması, Batıdaki Müslüman tüccarların da Doğudan öncelikle kumaş ithal etmeleri gibi sebepler de bölgede Hanefî mezhebinin yayılmasına olumlu katkı yapmıştır.

Zikredilen meselelere benzer birçok konuda Hanefî mezhebinin istihsan kaynaklı kolaylığı esas alan görüşlerinin, başta tüccarlar olmak üzere Esed b. Furat gibi Maliki-Hanefî karışımı⁴⁹ fakihler tarafından bile zaman zaman tercih edilmesi, Hanefî mezhebine olan rağbeti artırmış, bölgede istikrar bulmasına katkıda bulunmuştur.

Öte yandan Hanefî mezhebine mensup Iraklı tüccarların Batıya mal nakledelemlerken yanlarına hanımlarını almaları, bu kadınların gittikleri yerlerde Hanefî mezhebinin bir nevi reklamını yapmaları, kadınların kocalarının yanında seyahat etmelerine Hanefî mezhebinin daha müsahahalı cevaz vermesi şeklinde anlaşılmış, böylece bu mezhep daha çok taraftar bulmuştur.⁵⁰

Ya'kubî, ticaretin artması ve tüccarların zenginleşmesi sonucunda birçok kölenin bu tüccarlar tarafından *en büyük sadaka köle azad etmektir* fehvasınca azad edilmeleri, o kölelerin kendilerini azad edenlerin mensup oldukları mezhebe bağlı olmayı gerektirmiş, böylece binlerce köle Hanefî tüccarın mezhebinin taklid eder hale gelmiştir, demektedir.⁵¹

Endülüs'e ilim, din ve fennin geçiş merkezi olan Kayrevan yakınlarındaki *Rukade*⁵² isimli yerleşim yerinde Bağdat'taki kültürel ve mezhebi havanın bu bölgeye yansımaya ve Hanefî mezhebinin yayılmasına vesile olmuştur. Beytü'l-hikme'ler sadece dini ilimlerin öğretildiği yerler olmakla kalmamış, aksine hendese, tıp, astronomi gibi beşerî ilimlerin de öğretildikleri yerler olmuştur. Bu medreseler, günümüz ifadesiyle ihtisas alanları olarak da işlev görmüşlerdir. Mescidlerde ise, sözlü vaazların yanında yazılı tefsir dersleri de yapılmaktaydı. Batı'da ilk defa tefsir yazan kişinin hem Abdullah b. Ferrûh'la hem de Esed b. Furât'la ilmi müzakereleri olan Yahya b. Sellâm olduğu kaydedilir. Mezheplerin henüz teessüs etmediği dönemde yaşadığı için mezhebi hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değilse de içinde Hanefî mezhebine ait görüşlerin de bulunduğu rivayet edilir.⁵³

Hanefî ilim adamları sadece dini sahada hizmet etmekle kalmamışlar, matematik, tıp, kimya, astronomi gibi aklî ilimlerde de pek çok sahada katkıda bulunmuşlardır. Bu ilim adamları arasında Ebu'l-Fazl b. Zafer el-Ğarabîlî, Muhammed el-Kellâî, İbn Vâfid gibi tıp ilmiyle de uğraşan hekimler sayılabilir ki, bunların hem Malikî hem de Hanefî olduğu kaydedilir.⁵⁴ İnsanların şifa aramak için en çok ihtiyaç duydukları mahir ve hâzık hekimlerin Hanefî mezhebine mensup olmaları, kendiliğinden bu mezhebin reklamının yapılmasına zemin hazırlamıştır.

Kadılar miras meselelerini çözmek için, müftüler de namaz vakitleri, Ramazan'ın başlangıcı ve bayramların başlangıcı, Kurban kesme günlerinin tespiti için yıldızların hareketlerini hesap etmek için zorunlu olarak hesap ilmi ile uğraşmaları, hatta uzmanlaşmaları gerekmektedir. Bu sebeple Ebu Zekeriyya Yahya b. Süleyman gibi ilim adamı ile Hanefî kadılarından İbn Zürzür⁵⁵ (ö.291/903) gibi hesap alanında meşhur olanların yanında Doğu'da beşerî ilimlerde ihtisas yapıp Kurtuba ve Kayrevan'a dönen pek çok âlim bulunuyordu. Onların bu kabiliyetleri ve Hanefî oluşları, bu mezhebin yayılmasına olumlu katkıda bulunmuştur.⁵⁶

⁴⁹ Bu حنفية مشوبة بالمالكية ifadesi için bk. Atallah Borham, *Tatbiku's-şerîati'l-İslâmiyye fi Sıkilya'l-İslâmiyye ve'n-Normandiye* (Mısır: İskenderiye Hukuk Fakültesi Yayını, ts.), 7.

⁵⁰ Zayidî-Bilal, *el-Mezhebü'l-Hanefî*, 76.

⁵¹ Zayidî-Bilal, *el-Mezhebü'l-Hanefî*, 77.

⁵² Kayrevan'dan bu günkü Tunus şehrine doğru dört günlük mesafede yer alan bu şehrin Ağlebî halifesi II. İbrahim zamanında inşa edildiği belirtilir. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3: 55.

⁵³ Huşenî, *Kitabu Tabakati Ulema-i İfrîkaye*, 3: 98.

⁵⁴ Huşenî, *Kitabu Tabakati Ulema-i İfrîkaye*, 5: 220.

⁵⁵ Yazıdaki harekesizlik nedeniyle "Zerzer" ya da ikinci heceye "vav" ilavesiyle "Zarzûr" veya "Zerzûr" şeklinde de okunabilir.

⁵⁶ İbn Ferhûn, *Dibâcu'l-Müzheb*, 1: 132.

Özetle, Hanefî âlim, kadı ve müftülerin camilerde vaaz vermeleri, ders halkaları oluşturmaları, kitap yazmaları ve şerh etmelerinin yanında, hekim, astronom, mühendis vb. ilim erbabının da bu mezhebe müntesip olmaları, bu ilimleri başta Hanefîliğin merkezi Bağdat ve Irak topraklarında öğrenmeleri gibi tabii sebepler Hanefîliği uzun süre Endülüs coğrafyasında canlı tutmuştur.

Öte yandan, İslamın en doğru şekilde tebliğ edilmesi amacıyla sahabe ve tabiûnun çokça bulunduğu beldelere rihle denilen ilmî seyahat etmek yaygın ve teşvik edilen bir yolculuktur.⁵⁷ Bu şerefe nail olmak isteyenlerden Abdullah b. Ferrûh da ilim merkezlerinde öğrendiklerini Endülüs'e taşımak gayesiyle Doğu'da Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in yaptığı işi Batıda yapmak üzere uzun ve meşakkatli iki defa ilmî seyahate çıkmıştır. Bu arada Abdullah b. Ferrûh'un yanında, Abdullah b. Muğire el-Kûfî,⁵⁸ Esed b. Furat gibi isimler de unutulmamalıdır. Nitekim Makrizî, İfrîkiye bölgesine Hanefî mezhebini getiren ilk kişinin Abdullah b. Ferrûh olduğunu, Esed b. Furat'ın ise Hanefî mezhebini İfrîkiye bölgesinde üstün duruma getiren kişi olduğunu bildirir.⁵⁹ Fakat sayılan üç kişiden İbn Muğire Kûfe ekolüne mensup olmakla birlikte Hanefî mezhebi imamlarından ders alıp almadığına dair bilgi bulunmamakta, sadece Kûfelilerin mezhebine meyilli olduğuna dair haberler verilmektedir. Bu sebeple İbn Ferrûh öğrenci yetiştirmesi sebebiyle ve doğrudan Ebu Hanîfe ile İmam Muhammed'den ders alması sebebiyle kendisi ve silsilesi izah edilecektir.

5. ABDULLAH B. FERRÛH'UN HAYATI

5.1. Yetiştirdiği Muhit

Abdullah b. Ferrûh, Endülüs'ün 710 yılında başlayan fethinden yaklaşık 23 sene sonra 115/733 yılında Endülüs topraklarında dünyaya geldi. Horasan/fars asıllı olan ailesi kendisi çok küçükken İfrîkiye'ye göç ederek Kayrevan'a yerleştiği için Horasânî ve İfrîki, ayrıca Yemâmî nispetleriyle de anılır.⁶⁰ Yukarıda Ömer b. Abdilaziz'in Afrika'ya talim amaçlı fakih tabiûn gönderdiği belirtilmişti. Sadece tabiûn değil, farklı görevlerle İslam ordusunda bulunan askerler ve mevâlî de çeşitli sebeplerle önce Kayrevan'a yerleşmiş, ardından Endülüs'e hicret etmişlerdir. Bu sayının Araplardan yaklaşık 40-50 bin kişi olduğu, bunun birkaç katı da Müslüman Berberinin bölgeye iskan edildiği belirtilir.⁶¹ İbn Ferrûh'un doğduğu ve yetiştiği döneme bakılırsa, fetih başlangıcının üzerinden henüz yirmi üç sene geçmiş, tam teşekküllü bir devlet kurulmadığından valilerle idarenin sağlandığı, Berberilerle Araplar arasında siyasi iç çekişmelerin ve fitnenin yaşandığı⁶² bir zamana tekabül ettiği görülür. İlim verebilecek nitelikte âlimin az olduğu, fetih sürecinin tamamlanmadığı, Müslümanlar arasında dahi iç çekişmelerin yaşandığı bir dönemde yaşaması, onu ilim tahsili için önce daha güvenli olan Kayrevan'a daha sonra da Doğu'ya seyahat etmesinde etkili olmuştur denilebilir.

5.2. Sosyal ve Siyasî Hayat

Abdullah b. Ferrûh, başta mevâlî politikaları olmak üzere adaletsizlikler vb. sebeplerle Şam'daki Emevî devletinin zayıflamaya başladığı, buna karşılık Emevî komutanların/valilerin Endülüs'te iş başında olduğu bir dönemde dünyaya gelmiştir. Bu valilerden bazıları doğrudan

⁵⁷ İbrahim Hatiboğlu, "Rihle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2008), 35: 106.

⁵⁸ Abdullah b. Muğire, tabiûn neslindedir. Ömer b. Abdülaziz tarafından h. 99 yılında İfrîkiye kadılığına tayin edilir. Yaklaşık olarak h.123 yılına kadar bu görevde kalan adil bir kadıdır. Enes b. Malik Muvatta'ında kendisinden hadis rivayet etmiştir. Bk. Debbâğ, *Meâlimu'l-İmân*, 1: 211; Temîmî, *Tabakâtu Ulemâ-i İfrîkiye*, 2: 80.

⁵⁹ Takiyüddîn el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikr'l-Hitât ve'l-Âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1418), 4: 150.

⁶⁰ İbn Ferhûn *ed-Dîbâcû'l-müzheb*, 1: 61.

⁶¹ İslam Tarihi, "İslam Tarihi", erişim: 12.07.2019, <http://www.islamtarihi.info/>.

⁶² Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1995), 11: 225.

598 | Abdullah Acar. Endülüs'ü Hanefî Mezhebi İle Tanıştıran İlk Fakih: Abdullah b. Ferrûh ...

Dımaşk'taki Emevî halifesi veya onun adına Kuzey Afrika valisi tarafından tayin edilirken bazıları da Endülüs'lü askerler tarafından seçiliyordu.⁶³ Dolayısıyla o Emevî devletinin son zamanı ve Abbâsîlerin kuruluş zamanlarında doğmuş ve gençlik yaşlarına ulaşmıştır. İbn Ferrûh çocukluk ve gençlik çağında iken ileride hocası olacak olan Ebu Hanîfe (150/767), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), İbn Uyeyne (197/813) gibi fıkıh ve hadis âlimlerinin ileri gelenleri, Emevî uygulamalarına karşı ortak bir tavır sergilemişler, Ehl-i Beyt mensuplarıncâ Emevîler aleyhine girişilen ayaklanmaları desteklemişlerdir. Hilafet merkezini Bağdat'a taşıyan Abbâsîler, merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak için halkın öncülere olan ulemaya değer vermiş, mümtaz şahsiyetlere önemli makamlar teklif etmiş, muhalefet edenlere karşı katı bir tutum sergilemiştir. Kadılık görevini kabul etmeyen Ebû Hanîfe hapse atılmış, İmâm Mâlik (179/795), bazı fetvaları sebebiyle kırbaçlanmıştı.⁶⁴ Abbasîlerin iktidara gelmeleriyle, devlet idaresi ve kültürel alanlarda Emevîlerin izleri yok edilmiş, yeniden yapılanma süreci başlatılmış, Şîa, Hâricîler ve diğer siyâsî/dînî hareketlerle mücadele edilmiş, zındıklık hareketlerine karşı Mu'tezile kelâmcıları ile iyi ilişkiler kurulmuş, iç ve dış tehditlere karşı kültürel ve ilmî sahada mücadele amacıyla İslâmî ilimler tedvin edilmeye başlanmıştır.⁶⁵ İşte fıkıh ilminin teşekkül süreciyle ilgili çalışmalar bunun en güzel örneğidir. İdareye getireceği pratik faydalar göz önüne alınarak, yargı ve hukuk sisteminde ihtiyaç duyulan bilgilerin tedvin ve tasnif edilmesine öncelik verilmiştir.

5.3. Hayatı ve İlim Çevresi

Hanefî mezhebinin Kayrevan merkezli Kuzey Afrika ve Endülüs'teki varlığından bahseden tüm araştırmacıların üzerinde *ittifak ettikleri en önemli şahsiyet Abdullah b. Ferrûh*'tur. Hatta Mâlikî mezhebinin Kuzey Afrika ve Endülüs'teki yayılmasında Sahnûn'un rolü ne ise Hanefî mezhebi için de aynı rol Abdullah b. Ferrûh'a aittir denilmektedir.⁶⁶

Endülüs topraklarında 115/733 yılında dünyaya gelen Abdullah b. Ferrûh ilk defa Endülüs'ten Afrika'ya oradan da Doğu'ya yani Hicaz ve Irak bölgesine ilim için seyahat eden kişi olarak bilinir. O ilim tahsili için önce Kayrevan'a hicret eder ve burada İfrîkiye doğumlu kadınların ilki kabul edilen⁶⁷ Abdurrahman b. Ziyâd b. En'um el-Me'âfirî ile İmâm Mâlik'in talebesi Hâris b. Esed el-Kafsî gibi hocalardan ders alır. Buradaki temel eğitimini aldıktan sonra birinci defa 145/762 yılında yani kendisi 30 yaşında iken ve Ebu Hanîfe'nin vefatına da beş sene varken Doğu'ya yani Hicaz bölgesine hem hac hem de ilim yolculuğuna çıktı. Bu seyahatinde tabiûndan ve müstakil mezhep sahibi ve o tarihte kendisinden 22 yaş büyük olan Medine'deki İmâm Mâlik'in derslerine devam eder. Can güvenliği için sıkça Mekke'ye giden Süfyân-ı Sevrî ile Mekke'de görüşür. Kûfe'ye giderek orada kendisinden 34 yaş büyük olan Ebû Hanîfe ile tanışır ve onun yanında beş yıl kalır. Ondan çeşitli meselelere dair fikhî görüşleriyle pek çok hadis dinleyip kaydeder. Ulaştığımız en eski kaynaklarda Ebû Hanîfe ile ilk defa görüşen Kuzey Afrika'lı fakih'in İbn Ferrûh olduğu zikredilmektedir.⁶⁸ Yine Kûfe'de Ebu Hanîfe'nin seçkin talebeleri arasında yer alan Zekeriyâ b. Ebî Zâide (ö.182/798),⁶⁹ Abdullah b. Avn (ö. 151/768) gibi tabiûndan ilim tahsil eder. İmâm Malik'in hadise önem vermesinden etkilendiği fakat bazen ona muhalefet ederek kıyas ehline meylettığı kaydedilir.⁷⁰

⁶³ Özdemir, "Endülüs", 11: 225.

⁶⁴ Zehebi, Ebû Abdullah Şemsuddîn, *Siyeru A'âmî'n-Nübelâ*, thk. Ali Ebû Zeyd (Beyrut: Mevsûatü'r-Risâle, 1985), 6, 401.

⁶⁵ Ömer Özpınar, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu* (İstanbul: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 36.

⁶⁶ Buhind, *el-Mezhebü'l-Hanefî*, 111.

⁶⁷ Temîmî, *Tabakâtu Ulemâi İfrîkiye*, 1: 29.

⁶⁸ Temîmî, *Tabakâtu Ulemâi İfrîkiye*, 1: 34.

⁶⁹ Ebû Hanîfe'nin torunu İsmâil b. Hammâd, dedesinin en seçkin on talebesi arasında Zekeriyâ b. Ebû Zâide'yi de zikreder. Bk. Şükrü Özen, "Ebû Hanîfe ve İslâmî İlim Geleneği", *Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı* (Eskişehir, 28-30 Nisan 2015), ed. Ahmet Kartal- Hilmi Özden (Eskişehir: ESOGÜ Basımevi, 2015), 44.

⁷⁰ Debbâğ, *Meâlimu'l-İmân*, 1: 238; Ebu Bekir Abdullah B. Muhammed, Malikî, *Riyadu'n-Nüfûs*, Thk. Beşir El-Bekkuş (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 1: 177.

Kuzey Afrika'da ilk ve en önemli yerleşim yeri Kayrevan olan İfrîkiye bölgesi ile Endülüs ve Sicilya topraklarına mezheplerin görüşleri girmezden önce kadılar Kur'an, Sünnet ve hadisle meseleleri hallediyorlardı. Ne zaman ki Abdullah b. Ferrûh Ebû Hanîfe'den ilim tahsil ettikten sonra Kayrevan'a döndü, buralarda artık Hanefî mezhebi yayılmaya başladı ve yaklaşık bu topraklarda 400 yıl kendini hissettirdi. Çünkü bablara ayrılmış fıkıh kitapları aslında kadıların mahkeme esnasında el kitabı gibi kullandıkları pratik kaynaklardı. Dolayısıyla bir başka araştırma konusu olan Evzaî mezhebinin akabinde 153/770'de yani Ebu Hanîfe'nin vefatının hemen sonrasına tekabül eden yıllarda Hanefîliğin Endülüs'le tanıştığı söylenebilir.

Kûfe'de Ebû Hanîfe'nin evinde iken tavandan başına düşen bir taşla yaralanınca Ebû Hanîfe'nin –kanaatimizce şaka yollu-diyet mi yoksa hadis mi istediğini sorması üzerine hadisleri tercih edecek kadar hadis hayranıdır.⁷¹ İmam Malik'in adil olmayan yöneticinin vereceği görevin kabul edilmemesi konusunda İbn Ferrûh'un kanaatini benimsemesi, ayrıca Ebû Hanîfe'nin huzurunda onun talebesi Züfer b. Hüzeyl ile ilmî tartışmalara girmesi, bu müzakere Züfer'e galip gelmesi ve Ebû Hanîfe'nin onu takdir etmesi onun ilmî dirayetini, tartışmacı ve müzakereci kişiliğini yansıtmaktadır.⁷²

Zirikî, İbn Ferrûh'un Ebû Hanîfe ile İmam Mâlik'ten dinlediği meseleleri ve onlara sorduğu sorularla aldığı cevapları derlediği yaklaşık on bin meseleyi ihtiva eden⁷³ ve kendi adıyla anılan bir divanı olduğunu, ayrıca *er-Red 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'* adlı bir eserinin bulunduğunu kaydetmektedir.⁷⁴ Yaşadığı dönemde kabir azabının olmadığını iddia eden ehl-i bidata karşı "Ey Rabbimiz! "Bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Şimdi günahımızı itiraf etmiş bulunuyoruz, bir çıkış yolu yok mu?" (el-Mü'min, 40/11) mealindeki ayeti delil getirdiği kaydedilir.⁷⁵ Dikkat edilirse hem Ebu Hanîfe hem de İbn Ferrûh yaşadıkları dönemde bir fitne olarak ortaya çıkan itikadî konularda kitap neşretmişlerdir.

Aralarında tâbiûn ve tebeu't-tâbiûnden olanların da bulunduğu çok sayıda hocadan istifade ettikten sonra Kayrevan'a döndü ve Ukbe Camii'nde ders okutmaya başladı.⁷⁶ Hanefî tabakât eserlerinde onun Hanefî mezhebine mensup olduğu kaydedilen⁷⁷ İbn Ferrûh, ilk seyahatinde çeşitli ilim merkezlerinde tahsilini tamamladıktan sonra Kayrevan'a döner ve fıkıhtaki kabiliyeti nedeniyle kadılık teklif edilir. Fakat o buna yanaşmaz ve sadece hadis ve fıkıh öğretmekle meşgul olmak ister. Kadılık yapabilecek derecede ilmi kudrete haiz olmasına rağmen, mesuliyetinin büyüklüğü sebebiyle kadılık teklifini reddetmiş, buna rağmen halk, idareciler ve kadılar kendisine iftâ ve kazâ meselelerinde danışmaya devam etmiştir. Kadılığı kabul etmeme gerekçesi olarak kendisi Ebû Hanîfe'den şunları aktarır:

"İmam-ı Azam'a neden kadılık görevini kabul etmediğini sordum da o şöyle cevap vermişti: Üç çeşit kadı vardır. Birincisi, Bir adam düşün ki yüzmeyi çok iyi biliyor ve denize giriyor sanki tüm denizi geçeceğini sanıyor. Gel gör ki nerdeyse denizde boğulacaktır. İkincisi, Yüzmeyi az çok biliyor ama yine de boğuluyor. Üçüncüsü ise yüzmeyi bilmediği halde kendini denize atıyor ve derhal boğuluyor."⁷⁸ Dikkat edilirse her üç kişi de sonunda boğuluyor. Ebû Hanîfe gibi bir fakih dahi ilim deryasında yüzmekten korkarak kadı olmayı kabul etmemesi, Abdullah b. Ferrûh için de örnek teşkil ettiği, hocasından etkilenecek kadı olmaktan çekindiği anlaşılmaktadır.

⁷¹ Malikî, *Riyadu'n-Nüfûs*, 1: 181.

⁷² Malikî, *Riyadu'n-Nüfûs*, 1: 181.

⁷³ Malikî, *Riyadu'n-Nüfûs*, 1: 180.

⁷⁴ Temîmî, *Tabakâ u Ulemâi İfrîkiye*, 1: 34; Zirikî, Hayreddin, *el-A'lâm Kâmusu Terâcim*, 8 cilt (Beirut: Daru'l-İlmi Li'l-Melâ'în, 2002), 4: 112; Akif Köten, "İbn Ferrûh", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 493.

⁷⁵ Temîmî, *Kitâbu Tabakâti Ulemâi İfrîkiye*, 3: 90.

⁷⁶ Köten, "İbn Ferrûh", 19: 493.

⁷⁷ Kureşî, Abdülkâdir b. Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, Thk: Abdülfettâh Muhammed. 5 cilt (Kahire, Cize: Daru İhyai'l-kütübü'l-arabiyye, 1993), 2: 320.

⁷⁸ Nübâhî, *Tarihu Kudati'l-Endelüs*, 1: 15.

Kendisine resmî kadı olması hususundaki baskılardan çekinir ve ilerlemiş yaşına rağmen ikinci defa Doğu'ya yeniden ilmi yolculuğa çıktığı kaydedilir. Bu seferinde de önce hac yapar ve Ebû Hanîfe'nin talebeleri de dâhil birçok kişiyle ilmî müzakereler yapar. Mektupla bilgi alışverişinde bulunduğu İmam Mâlik'le Medine'de ikinci defa buluşmuş, yanındakilere Abdullah b. Ferrûh'u "Kayrevan fakihî" diye tanıtan İmam Mâlik, kendisine sorulan soruları ona yöneltip verdiği cevapları tasdik etmek suretiyle onun fıkıh ilmindeki kabiliyet ve güvenini göstermiştir. İmam Malik, normal şartlarda kimse için ayağa kalkmazken Abdullah b. Ferrûh gelince ona hürmeten ayağa kalktığı ve "bu kişi mağribin fakihidir" diyerek ona hürmet ettiği kaydedilir. İbn Ferrûh'un bulunduğu meclislerde İmam Malik önce onun görüşünü alır, ondan sonra diğer talebelere sorardı. İbn Ferrûh 176/792 tarihinde Medine'den ayrıldıktan sonra uğradığı Kahire'de Kayrevan'a ulaşmadan vefat etmiş ve Mukattam tepesi eteğinde defnedilmiştir.⁷⁹ O vefat ettiğinde ilim ehli onun hakkında şöyle derler: "Biz onu Yahya b. Yahya el-Leysî'nin halefi, yani Malikî mezhebinde en üst rütbede görüyorduk." Böylece onun mezhepte imam olduğuna olan kanaatlerini belirtmiş oluyordular.⁸⁰

İslam kültürünün Endülüs'e en önemli geçiş noktası olan Kayrevan'da Endülüs'lü birçok talebe okutması, 'fahri kadı'lık yapması, hadis ve fıkıh tahsili için rihle/seyahat yapan ilk kişi olması, İbn Ferrûh'u önemli kılmaktadır. Çünkü o Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik'in rey ve rivayet konusundaki benzerlik gösteren yaklaşımlarını yerinde öğrenmiş birisidir. Her iki imam da kendi silsilesinden gelen rivayet malzemesine büyük oranda güveniyor, bu silsileyi esas alarak rivayetleri tenkit ediyor, bu silsileden güç alarak rivayetlerini kullanmakta bir beis görmüyorlardı.⁸¹ Dolayısıyla Hanefîler'le Mâlikîler kıyas yapma konusunda ortak zemine sahipken "aralarındaki fark söz konusu olduğunda Hanefîlerin önceliği naslara, Malikîlerin ise sahâbe uygulamasına vermesi"⁸² olarak görülebilir.

Hanefî mezhebindeki fakihler, daha sonraki dönemlerde Ebu Hanîfe'den başlayarak çeşitli tabakalara ayrılmışlar, bu tabakaları İbn Abidin yediye ayırırken, kimileri de beşe ayırmaktadır. Bunlardan ilk sırayı "mutlak müctehid" sıfatıyla mezhep imamı, ikinci sırayı ise "mezhepte müctehid" lakabıyla usulde mezhep imamına pek fazla muhalefet etmeyen⁸³ ve Ebu Hanîfe'ye talebelik yapan İmam Ebu Yusuf, Muhammed ve diğer talebelerinin olduğu belirtir.⁸⁴ İbn Abidin'in yaptığı bu sıralama ile vefat ettiği sırada hakkında söylenen ve yukarıda da zikredilen "biz onu Yahya b. Yahya el-Leysî'nin halefi, yani Malikî mezhebinde en üst rütbede görüyorduk" gibi ifadelerden Abdullah b. Ferrûh'un da Endülüs'te oluşturduğu öğrenci silsilesi, kadı ve müftülere rehberlik yapması gibi faaliyetleri dikkate alındığında onun da en azından bu ikinci tabakadan sayılması mümkündür.

Böylece, Ebû Hanîfe ile İmam Malik gibi belli konularda ortak hareket eden imamlardan icthad metodu ve fetva verme usulünü öğrenmeye başlayan talebeleri, gittikleri yerlere, tabii olarak da Kuzey Afrika'ya taşıdıkları söylenebilir. Dolayısıyla Hicaz, Şam ve Irak'taki şehirlerde hadis ve fıkıh adına ne varsa yavaş yavaş Afrika üzerinden Endülüs'e girmesine aracılık edenlerden birisinin İbn Ferrûh olduğu söylenebilir. Aynı zamanda hadis hafızı olması münasebetiyle kendisinden oğlu İbrahim b. Abdullah b. Ferrûh, Şeddâd b. Abdullah, Talha b. Yahya, Abdurrahman b. Zeyd, Memtur el- Esved ve Haris b. Abdullah b. Ferrûh hadis rivayet etmişlerdir.⁸⁵ Şimdi kendisinden ilim tahsil eden talebeleri hakkında bilgi sunmak istiyoruz.

⁷⁹ Temîmî, *Tabakâtu Ulemâi İfrîkiye*, 1: 36.

⁸⁰ Debbâğ, *Meâlimu'l-îmân*, 1: 239; Malikî, *Riyadu'n-Nüfûs*, 1: 178.

⁸¹ Soner Duman, "Hanefî Usulcülerinin İmam Şâfi'nin Kıyas Anlayışına Yönelik Eleştirileri" *Usul Dergisi* 10/7(2008): 8.

⁸² Yunus Apaydın, "Kıyas", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25: 529.

⁸³ Her iki imamın hocalarına itiraz edebilecek seviyede olmaları sebebiyle bunları da mutlak müctehid kabul edenler bulunmaktadır. Bk. İbn Kutluboğa, Zeynüddin Kasım, *et-Tashîh ve't-tercîh alâ Muhtasari'l-Kudûri*, Thk. Ziya Yunus (Beyrut: Ofset, 2002), 24.

⁸⁴ İbn Abidin, Muhammed Emin, *Şerhu Ukûdi Resmî'l-müftî* (Suriye: Matbaatü'l-Meârif, 1301), 4.

⁸⁵ Mevsûâtü'l-hadîs, "موسوعة الحديث", erişim: 13.07.2019, <http://hadith.islam-db.com>.

6. ABDULLAH B. FERRŪH'UN ÖĞRENCİLERİ VE HANEFİLİĞİN YAYILMASINA KATKILARI

Hanefî mezhebinin önce Kayrevan daha sonra da Endülüs ve Sicilya'ya nakledilmesinde iki kişiden ilki Abdullah b. Ferrûh diğeri ise Esed b. Furat'tır. Bu iki kişiden hem yaş sıralaması hem de mezhebin kurucusu Ebu Hanîfe'den ders alması hasebiyle "Abdullah b. Ferrûh ve öğrenci silsilesi"nin Hanefî mezhebinin görüşlerinin Afrika, Sicilya ve Endülüs'e nakledilmesindeki emekleri öncelik arz etmektedir.

Hanefîliğin yayılma sürecinde Ağlebîlerin yüzyıla yakın Hanefî kadı atamaları ve siyasi etkisinin yardımıyla resmi düzeyde kısa süre etkili olmasının ardından eğitim hayatında, ulema ve halk nezdinde halen varlığını sürdürdüğü coğrafya Mağrib diyarıdır. Nitekim Makdisî, Sicilya halkının çoğunun Hanefî olduğunu ve Kuzey Afrika'da Hanefîliğin İmam Muhammed'in talebesi ve Kayrevan kadısı Esed b. Furat sayesinde yayıldığını, Endülüs'te de başlangıçta Hanefîliğin yaygın olduğunu, fakat Malikiler ile Hanefîler arasında ihtilâfın daha fazla büyümesini önlemek ve uygulamada birliği sağlamak için Hanefîliğin engellenip Mâlikî mezhebinin özel himaye gördüğünü belirtir.⁸⁶

Abdullah b. Ferrûh'un, Ebu Hanîfe'nin vefatından 5 sene önce Bağdat'ta kendisiyle bizzat görüştüğü zikredilmişti. Her ne kadar İmam Malik'in Muvatta'sının, öğrencileri aracılığı ile Hicaz'dan batıya taşınması gibi Abdullah b. Ferrûh'un, Ebu Hanîfe'ye ait bir kitabı Endülüs'e taşıyıp taşımadığı tespit edilememekle birlikte onun Ebu Hanîfe'nin görüşlerinden çok etkilendiği, o görüşlerden on bin civarında meseleyi yazdığı ve ömrünün sonuna kadar Hanefî mezhebinin yayılmasına öncülük etmek için talebe yetiştirdiği zikredilir.⁸⁷ Şimdi bu silsileyi özet tablo halinde gösterip ardından hayatları hakkında bilgi vermek istiyoruz:

Tablo 1. Abdullah b. Ferrûh'un Öğrenci Silsilesi (Özet Tablo)

Sıra	İsim-Lakap	Doğumu (h./m.)	Vefatı (h./m.)
	İMAM-I AZAM EBU HANİFE	80/699	150/767
1	Abdullah b. Ferrûh	115/733	176/792
2	Yahya b. Selam (Sellâm)	124/742	200/817
3	Ebu Talip el-Ebzârî	?	200/817?
4	Ma'mer b. Mansur	142/759 ?	213/828?
5	Muhammed b. Abdullah	?	214/829
6	Abdullah b. Ebî Hassân	?	225/840
7	Hubeyb b. Saîd	159/776	230?/850
8	Zürare b. Abdullah	190/806 ?	233/847

⁸⁶ Makdisî, *Ahşenü't-tekâsîm*, 237.

⁸⁷ Malikî, *Riyadu'n-Nüfûs*, 1: 180.

6.1. Ebu Zekeriya Yahya b. Sellâm et-Teymî

Abdullah b. Ferrûh'un en önemli talebelerindendir. Hicri 124/742' de Kûfe'de doğdu. Oradan Basra'ya daha sonra da İfrîkiye'ye hicret eder. Bu sebeple kaynaklarda "el-Basrî" künyesi de kullanılır.⁸⁸ Hicri 200 yılında Mısır'da vefat etti. Kendisinin beyanına göre birisi Hz. Aişe'den hadis nakleden kadın olmak üzere 24 kişilik tabiûn ile 363 âlimden rivayette bulunmuştur. Başta İmam Malik 18 hadis olmak üzere Doğu ve Batı'da bir çok ravi kendisinden hadis rivayet etmiştir.

Hem Abdullah b. Ferrûh'la hem de Esed b. Furât'la ilmi müzakereleri olmuştur. Hatta Esed'in evinde ru'yetullah ile ilgili meşhur bir münazaraları nakledilir. İbn Ferrûh'a o kadar bağlıdır ki, ölümünden sonra onun yanına defnedilmesi için Allah'a dua eder ve bu duası kabul olur. Kayrevan'da ikamet etmesine rağmen vefatı Mısır'da gerçekleşince hocası İbn Ferrûh'un kabrinin yanına defnedilir. Tefsir ve fıkha dair eserleri vardır. Nitekim İbn Sellâm'ın ünü sadece Kayrevan'da duyulmamış, Müslüman İspanya'ya da yayılmıştır. İbn Sellâm'ın tefsirine Endülüs'te, yapılan en eski atıf IV/X. asra aittir. Denildiğine göre Yahya İbn Kesir, Yahya b. Sellâm'ın tefsirini Ali b. el-Hasan'la beraber incelemiş ve daha sonraları Muvatta'yı birçok talebeye talim ettirmiştir. XI/XII. asra kadar, İbn Sellâm'dan, İspanya'da bahsedilmeye devam edilmiştir. İspanya'daki bu tefsirin ravilerine, tefsir edilen ayetlerin sayısına ve kaç cilt olduğuna dair en calib-i dikkat malumata XII. asırda rastlamaktadır. 13. y.y. da yaşamış *Ahkâmu'l-Kur'an* müellifi Kurtubî (671/1272) de İbn Sellâm'a atıfta bulunur⁸⁹ ki bu durum 176/792'de vefat eden İbn Ferrûh'un vefatından 500 sene sonra dahi onun talebeleri vasıtasıyla Hanefî mezhebine ait görüşlerin yaşatıldığını gösterir.

İbn Sellâm'ın hafızası o kadar güçlüdür ki, duyduğu her şeyi ezberlemektedir. Bu sebeple şarkî sözü duyduğu zaman ezberlememek için kulaklarını tıkadığı menkıbesi aktarılır. 815'de vefat etmiştir.⁹⁰

6.2. Ebu Talip el-Ebzârî

Ebu Talip Abdullah b. Osman el-Ebzârî el-Meafirî olarak bilinir. Yahya b. Sellâm'la birlikte Abdullah b. Ferrûh'tan ders aldıkları ve İmam Malik'ten rivayette buldukları nakledilir.⁹¹ Doğum ve ölüm tarihlerine dair bilgi bulunmamaktadır.

6.3. Ma'mer b. Mansur

Babası Mansur'un aslen Sicilyalı olduğu, Abdullah b. Ferrûh ve Esed b. Furât'tan oldukça uzun süre ilim tahsil ettiği ve Kufelilerin mezhebine yani daha sonraki isimlendirmeye Hanefîlerin ictihadlarına daha meyilli olduğu kaydedilir. Doğum tarihi olarak Esed ile yaşıt olduğu (h.142 /759-213)⁹² belirtilmekte, vefat tarihine dair bilgi verilmemektedir.⁹³

6.4. Ebu Muhriz: Muhammed b. Abdullah el-Kinanî

Ebu Muhriz, İmam Malik ile görüşmüş, ondan hadis rivayet etmiş ve *Hanefîliğin* Kuzey Afrika ve Endülüs'e girmesinde ve yayılmasında büyük etkisi olan *Abdullah b. Ferrûh*'a talebelik yapmış biri olarak h.191/806 yılında kadılık makamına geçmiştir. Kayrevan'ın hem merkezi hem de bağlı olan beldelerin büyümesi sonucu birden fazla kadılık uygulamasına ihtiyaç duyulunca Esed b. Furat ile aynı anda kadılık yapmıştır. İlim bakımından Esed kadar donanımlı olmamakla birlikte kadılık yapabilecek dirayette birisidir.⁹⁴ Daha sonraki uygulamalar ve ihtiyaç durumuna göre kadınların sorumluluk alanı belirleniyor, zaman zaman bu kadınların birinin nikâh, boşanma ve vakıf işlerine, diğerinin ise hisbe ve vakıflardan sorumlu

⁸⁸ Malikî, *Riyadu'n-Nüfûs*, 1: 191.

⁸⁹ İsmail Cerrahoglu, *Yahya b. Sellâm ve Tefsir'deki Metodu* (Ankara: A.Ü. İlahiyat Fak. Yayınları, 1970), 161.

⁹⁰ Temîmî, *Tabakâtu Ulemâ-i İfrîkiye*, 37; Debbâğ, *Meâlimu'l-îmân*, 1: 312.

⁹¹ Temîmî, *Tabakâtu Ulemâ-i İfrîkiye*, 3: 100; Debbâğ, *Meâlimu'l-îmân*, 1: 253.

⁹² Temîmî, *Tabakâtu Ulemâ-i İfrîkiye*, 2: 83.

⁹³ Temîmî, *Tabakâtu Ulemâ-i İfrîkiye*, 3: 112.

⁹⁴ Malikî, *Riyadu'n-Nüfûs*, 1: 275.

olabileceği kanaatindeyiz.⁹⁵ Hanefilerin hamr'dan farklı addettiği "nebiz" i caiz görecekt kadar o günün şartlarında Hanefî mezhebine bağlı iken, hayatının sonlarında Hanefîliği tercih eden Esed nebiz'i caiz görmez.⁹⁶ Kaynaklarda daha çok İmam Malik'ten aldığı rivayetlere atıf yapılırken, Abdullah b. Ferrûh'a fazla atıf yapılmadığı görülür. Fakat onun Hanefîliğin tüm içtihadlarını bildiği ve ihtiyaç zamanında istifade ettiği anlaşılmaktadır. Takva sahibi olduğu zikredilen Muhriz'in kadılık süresi hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte vefat ettiği 214/829 yılına kadar bu görevde kaldığı kaydedilir.⁹⁷

6.5. Abdullah b. Ebî Hassân el-Yahsubî

Abdullah b. Ferrûh'tan ders alan ve ondan nakillerde bulunan Yahsubî, Kayrevan'da Ebu Muhriz ile Esed b. Furât'ın aynı anda kadılık yaptıkları dönemde yaşadığı anlaşılmaktadır. Ağlebî hükümdarı, kendi huzurunda "nebiz" in haram ya da helal oluşuna dair münazarada meclisteki fakihlerin farklı kanaatleri karşısında onları susturduğu ve el-Yahsubî'den en doğru fetvayı aldığına dair nakiller, onun Ebu Muhriz ve Esed seviyesinde fakih olduğunu ve resmi düzeyde olmasa da devlet ricalinin ilim sohbetlerine iştirak edecek kıymeti haiz olduğunu göstermektedir. Hatta o dönemde de tartışıldığı anlaşılan kabir azabının varlığı ya da yokluğuna dair ayetlerden delil getirme hususunda da İbn Ferrûh'u görüşleri zikredilir.⁹⁸ Hicri 225-226 yılında vefat ettiği kaydedilmektedir.⁹⁹

İmam Malik ile görüşen Yahsubî, kendisinden kanaat sorulacak derecede fakih birisi olup Esed kendisinden rivayette bulunmuştur. Yahsubî'nin "Biz İbn Ferrûh ile beraberken" diye başlayan cümlelerinden onun Ferrûh'tan ders aldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ Dolayısıyla mezhep taassubu olmaması ve âlim azlığı gibi sebeplerle Yahsubî, hem İbn Ferrûh'tan hem de Esed b. Furât'tan ders almıştır.

6.6. Hubeyb b. Saîd

Malikî fikhının önemli temsilcilerinden Sahnûn b. Saîd'in abisi olan ve ondan iki yaş büyük olan Hubeyb¹⁰¹, İbn Ferrûh'tan ders almış ve rivayette bulunmuştur.¹⁰² Doğum ve ölüm tarihlerine dair bilgi bulunmamakla birlikte h. 240 yılı Receb ayında Aralık 854'de Kayrevan'da vefat eden Sahnûn ile aynı zaman diliminde yaşadığını söylemek mümkündür.

6.7. Zûrâre b. Abdullah

Mezhepler henüz teşekkül etmediği ve taassup bulunmadığı için Zûrâre, hem Abdullah b. Ferrûh hem de İmam Malik ile görüşmüş ve onlardan ders almıştır.¹⁰³ Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte bazı menkıbeler aktarılır: Zûrâre bir gün İmam Malik'in yanında iken birisi ona; Babasının Sudan'da yaşadığını ve yanına gelmesini istediğinin, annesinin ise kendi yanında kaldığını, annesine mi babasına mı itaat etmesi gerektiği konusunda İmam Malik'in babasına itaat etmesini tavsiye ederken, Zûrâre'nin 'hayır annene itaat et, çünkü onun üç kat hakkı vardır, dediği, böylece hadise sınımsız bağlı olduğu, kısaca sika bir ravi olduğu beyan edilir. Vefat tarihi olarak h. 233 kaydedilmektedir.¹⁰⁴

⁹⁵ Daha sonraki dönemlerde devam eden bu uygulama için bk.: Kureşî, Abdülkâdir b. Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Thk: Abdülfettâh Muhammed, 5 cilt (Kahire, Cize: Daru İhyai'l-kütübü'l-arabiyye, 1993), 3: 276.

⁹⁶ Debbâğ, *Meâlimu'l-îmân*, 2: 35.

⁹⁷ Temîmî, *Tabakâtu Ulemâ-i İfrîkiye*, 84; Debbâğ, *Meâlimu'l-îmân*, 2: 28 vd.; Cûdî, *Tarîhu Kudâtu Kayrevân*, 60.

⁹⁸ Temîmî, *Tabakâtu Ulemâ-i İfrîkiye*, 2: 88; Malikî, *Riyadu'n-Nüfûs*, 1: 284.

⁹⁹ Kadî İyaz, *Tertibü'l-Medârik*, 3: 315.

¹⁰⁰ Temîmî, *Tabakâtu Ulemâ-i İfrîkiye*, 2: 90.

¹⁰¹ Sahnun'un doğum tarihi, 161/778'dir.

¹⁰² Temîmî, *Tabakâtu Ulemâ-i İfrîkiye*, 3: 97.

¹⁰³ Temîmî, *Tabakâtu Ulemâ-i İfrîkiye*, 78.

¹⁰⁴ Debbâğ, *Meâlimu'l-îmân*, 2: 66.

7. ENDÜLÜS'TE HANEFÎ MEZHEBİNE AİT YAZILI ESERLER

Yukarıda hayatları hakkında özet bilgi aktarılan öğrencilerin Hanefî silsileden ilim takrir ettikleri kaydedilmesine rağmen mezhebe ait hangi kitapları okudukları, kimlerden neyi rivayet ettikleri konusunda- aslında ayrı bir çalışma gerektirmekle birlikte- herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Yine, III/IX. yüzyılda Doğuda te'lif edilmeye başlanan Hanefî mezhebine ait *el-Asl* gibi ilk eserlerin ve IV/X. asırda yazılmaya başlanan *muhtasar* türü eserlerin Endülüs bölgesine ulaşıp ulaşmadığına dair kesin bir bilgiye ya da varlığına rastlanılmamıştır. Bu durum eserlerin yakılmış yok edilmiş olmasından kaynaklanabilir. Çünkü Endülüs bölgesinin Müslümanların elinden çıkmasından sonra bölgeye yeniden hâkim olan Hristiyanların, Müslümanların oluşturdukları tüm değerlere ve yazılı eserlere zarar vermeleri, sadece bir mezhebin değil tüm mezheplerin bu bölgede oluşturduğu hazine değerindeki kitaplarının da yok olmasına sebep olmuştur. Fakat Kurtuba doğumlu büyük âlim ve Zahirî mezhebinin en meşhur temsilcisi İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) Mısır'daki Hanefîlerin lideri ve Hanefî mezhebinin bu bölgede yayılmasında büyük etkisi olan ve mezhepte ilk *muhtasar* müellifi Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) eserlerinde kendi mezhep imamlarına ve usullerine muhalefet etmesini eleştirmesinden,¹⁰⁵ aslında *muhtasar* türü eserlerin Endülüs coğrafyasına da ulaştığını, bu eserlerin bilindiğini, değerlendirildiğini ve ulema nezdinde takip edildiğini göstermektedir.

Yine, Endülüs'te Hanefî mezhebine dair eserlerin varlığı ve uzun yıllar etkisini sürdürdüğü, XII. ve XIII. yüzyılda yaşayan âlimlerden Muhammed b. Ahmed *el-Kurtubî*'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah *İbnü'l-Arabî*'nin (ö. 543/1148) *Ahkâmü'l-Kur'ân* isimli tefsirleriyle Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed (*Hafîdu İbn Rüşd*'ün (ö. 595/1198) telif ettiği *Bidâyetü'l-Müctehid* ve *Nihâyetü'l-Muktesid* gibi Malikî fihhına dair eserde bol miktarda Ebu Hanîfe ve talebelerinin görüşlerine¹⁰⁶ yer vermelerinden anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Hanefî mezhebinin Endülüs bölgesine hiç girmediği veya fethin başladığı yıllarda tüccarların etkisiyle kısa bir süre kaldığı şeklindeki yukarıda zikredilen görüşlerin aksine bu mezhebin bu coğrafyaya ilk olarak Ebû Hanîfe'nin ders halkasına beş yıl iştirak eden Abdullah b. Ferrûh ile nakledildiği, sonrasında onun yetiştirdiği ve tespit edilebilen öğrencileri aracılığı ile kısmen resmi düzeyde kısmen de ilim meclislerinde uzun süre varlığını sürdürdüğü söylenebilir. Mezhebin Endülüs'e nakledilişinin ardından, bölge halkının ihtiyaçlarına cevap verebilecek güçlü ilkelere sahip olması, fukahânın bölge örf ve âdetlerine verdikleri değer ve itibar da mezhebin burada taraftar bulmasında ve yayılmasında etkili olmuştur.

Ebu Hanîfe'nin görüşleri Irak ve Mâverâünnehir bölgesinde özellikle İmam Muhammed tarafından yazıya aktarılmasıyla koruma altına alınmış ve yaygınlaşmıştır. Onun bu görüşlerini kayıt altına alarak Endülüs'e nakleden bir başka öğrencisi ise İbn Ferrûh'tur. Çünkü o, hocasından on bin meseleyi yazarak bir kısmını da güçlü hafızasıyla ezberleyerek Endülüs bölgesine aktaran ve onları hem öğrencileriyle müzakere eden hem de yazıya aktarılmasını sağlayan Batıdaki ilk kişi olmuştur. İkinci kişi ise İmam Muhammed'den istinsah ettiği *el-Asl* ile birlikte onun diğer kitaplarından fihhın tedvinini öğrenerek bu bölgeye nakleden Esed b. Furât'tır.

¹⁰⁵ Davut İltaş, "Tahâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 386.

¹⁰⁶ Şamile programıyla yaptığımız taramada *Bidâyetü'l-Müctehid*'de; Ebû Hanîfe'den 974 görüş, İmam Ebû Yûsuf'tan 31, İmam Züfer'den 10, İmam Muhammed'den ise 35'e yakın görüş tespit edilmiştir. *Ahkâmü'l-Kuran*'da; Ebû Hanîfe'den 314, İmam Ebû Yûsuf'tan 13, İmam Züfer'den 3, İmam Muhammed'den ise 100'e yakın görüş nakledilmiştir. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'da ise Ebû Hanîfe'den 545, İmam Ebû Yûsuf'tan 62, İmam Züfer'den 20, İmam Muhammed'den ise 152'e yakın görüş nakledilmiştir.

Tespit edilebilen öğrenci silsilesinden Hanefî mezhebinin bölgede küçümsenemeyecek bir süre varlığını ve etkisini koruduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hanefî mezhebi hicrî 400/1010'lara kadar bu coğrafyada resmi düzeyde etkili şekilde hüküm sürmüş, daha sonra ise mukayeseli fıkıh bağlamında medreselerde okutulmaya devam edilen yani ulema nezdinde hala varlığını sürdürmeye devam eden bir mezhep olmuştur. Kısaca devlet dairelerinde Malikî mezhebi resmi düzeyde icra makamında iken, Hanefî mezhebi ise ders halkalarında okutulan, müftülerin ve fakihlerin ihtiyaç anında müracaat ettikleri fahri mezhep konumunda olduğu, özetle *devlet sadece Malikîliği, halk ise Malikîlik ve Hanefîliği taklid ediyordu* denilebilir.

Endülüs bölgesinde Hanefî mezhebine mensup fakihlerin te'lif ettiği yazılı bir esere rastlanamamakla birlikte Malikî eserlerde Hanefîlere ait sayısız görüş bulunması, aslında burada da Hanefî eserlerin bulunduğu işaretlerdir. Fakat bu mezhebin resmi mezhep olamaması, kitaplarının çoğaltılmasına fırsat vermemiş olabilir.

Tabakât kitaplarında Hanefî mezhebine büyük hizmetleri geçen şahıslardan bahsedilir. Bunlardan İmam Ebu Yusuf, İmam Muhammed ve diğerleri mezhebe ne kadar hizmet etmişlerse aslında Endülüs bölgesinde de Abdullah b. Ferrûh ile Esed b. Furât da o kadar hizmet etmişlerdir. Hatta Abdullah b. Ferrûh'un günümüz ölçümüyle altı bin beş yüz km. lik yolu türlü zahmetlerle iki defa geçerek Ebu Hanîfe'ye de ulaşması, beş yıl onun ders halkalarına katılarak öğrendiklerini Endülüs'e aktarması, onu diğer öğrencileri kadar kıymetli kılacak hizmettir. Öyle ki, elimize ulaşan İmam Muhammed'in eserleri ile XII ve XIII. yüzyılda Endülüs'te yazılmış ve yukarıda belirtilen Malikî eserlerdeki Hanefî görüşlerin isabet oranı neredeyse yüzde yüze yakındır. Bu durum İbn Ferrûh ve talebelerinin bu mezhebe verdikleri hizmetin büyüklüğünü göstermek için kâfidir.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed. *Muhaveratu'l-muslih ve'l-mukallid*. trc. Hayrettin Karaman. Gerçek İslam'da Birlik. Ankara: DİB Yay, 1996.
- Apaydın, Yunus. "Kıyas". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25: 529. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Askalânî, Şihâbüddîn İbn Hacer. *el-İsâbe fî Temyîzi's-sahâbe*. thk. Ahmet Abdülmecûd-Ali Muhammed Muavviz. 8 cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye. 1415/1995.
- Bardakoğlu, Ali. "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 21. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bernards Monique-John Nawas. "Geographic Distribution of Muslim Jurists During The First Four Centuries AH. Trc. Ahmet Hamdi Furat. "İlk Dört Hicri Asırda Müslüman Hukukçuların Coğrafi Dağılımı." *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5*, İstanbul, 2007.
- Borham, Atallah. *Tatbîku's-şerfâti'l-İslâmiyye fî Sıkıya'l-İslâmiyye ve'n-Normandiye*. Mısır: İskenderiye Hukuk Fakültesi Yayını. ts.
- Buhind, Halid. "el-Mezhebü'l-Hanefî ve Ricâlühü bi bilâdi'l- Mağribi'l-İslâmî". *Mecelletü Camiatü Seydi bi'l-Abbas 7* (Tunus, ts): 107-115.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Yahya b. Sellâm ve Tefsir'deki Metodu*. Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Cûdî, Muhammed Salih et-Temîmî el-Kayrevânî. *Tarîhu Kudâtu Kayrevân*. Thk. Enes Allânî. Kartaca: Beytu'l-hikme, 2004.
- Dadan, Ali. "Endülüs adının Kökeni Üzerine". *İSTEM 17* (Konya, 2009), 371.
- Debbâğ, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed. *Meâlim'ül-îmân fî ma'rifeti ehli'l- Kayrevân*. Thk. Tenûhî. Abdurrahman b. Muhammed. 3 cilt. Mısır: Mektebetü'l-hancî. 1968.
- Duman, Soner. "Hanefî Usulcülerinin İmam Şâfiî'nin Kıyas Anlayışına Yönelik Eleştirileri". *Usul Dergisi 10/7* (2008): 8-35.
- Ebu Talip Mekkî. *Kûtü'l-Kulûb*. Kahire: Daru'r-reşad, 1961.
- Ebû Zehre, Muhammed. *Ebû Hanîfe hayatuhu Asruhu ve ârâuhu'l-Fıkhiyye*. Mısır: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1945.

606 | Abdullah Acar. Endülüs'ü Hanefî Mezhebi İle Tanıştıran İlk Fakih: Abdullah b. Ferrûh ...

- Hamevî, Ebû Abdullah Şehabeddin. Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-Büldân*. 5 cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1977.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Rihle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 106. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Hentâtî, Necmeddin. *el-Mezhebü'l-Mâlikî bi'l-Garbi'l-İslâmî*. Tunus: Tibrü'z-Zamân, 2004.
- Huşenî, Ebû Abdullah Muhammed b. Haris. *Tabakâtü 'ulemâ'i İfrîkiyye ve Tûnis*. nşr. Ali eş-Şâbbî-N. Hasan el-Yâfi. Tunus: y.y., 1985.
- İbn Abidîn, Muhammed Emin. *Şerhu Ukûdi Resmî'l-müftî*. Suriye: Matbaatü'l-Meârif, 1301.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzüddîn Alî. *Üsdü'l-gâbe fî Ma'rifeti's-sahâbe*. 7 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1433/2012.
- İbn Ferhûn, Burhaneddin İbrahim b. Muhammed. *ed-Dîbâcu'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yanî'l-Mezheb*. Thk: Ahmedî Ebu'n-Nur. Daru's-Selam: Matbaatü'l-Medine, 1972.
- İbn Kutluboğa, Zeynüddin Kasım. *et-Tashîh ve't-tercîh alâ Muhtasari'l-Kudûrî*. Thk. Ziya Yunus. Beyrut: ofset, 2002.
- İbnu'l-Mukaffâ', Ebû Muhammed Abdullah. *Asâru İbnu'l-Mukaffâ' / Risaletü'n fi's-Sahâbe*. Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1989.
- İltaş, Davut. "Tahâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- İslam Tarihi. "İslam Tarihi". Erişim: 12.07.2019. <http://www.islamtarihi.info/>.
- Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl İyâz b. Musa. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. 8 cilt. 2. Baskı. Fas: Vizâretü'l-evkaf, 1983.
- Karadağ, Bekir. "Endülüs'te Hanefî Mezhebinin Varlığı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/53 (2017).
- Karadağ, Bekir. "Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika'da Hanefîlik". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35, (Çorum, 2019).
- Karaman, Hayrettin. *Anahatlarıyla İslam Hukuku*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Karaman, Hayrettin. *Dört Risale*. İstanbul: İz yayıncılık, 2000.
- Koca, Ferhat. "Mezhep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29: 537-542. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Köten, Akif. "İbn Ferrûh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19: 493-494. İstanbul: TDV Yayınları. 1999.
- Kureşî, Abdülkâdir b. Ebi'l-Vefâ. *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*. Thk: Abdül-fettâh Muhammed. 5 cilt. Cize: Daru İhyai'l-kütübü'l-arabiyye, 1993.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmet. *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1991.
- Makrizî, Takiyüddîn. *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikr'l-Hittat ve'l-Âsâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 1418.
- Malikî, Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed. *Riyadu'n-Nüfûs*. thk. Beşir el-Bekkuş. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Martino, Mario Moreno. "Sicilya'da Müslümanlar". Trc: Abdulhalik Bakır-Aydın Çelik, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2007): 165-232.
- Mevsûâtü'l-hadîs. "موسوعة الحديث". Erişim: 13.07.2019. <http://hadith.islam-db.com>.
- Nurettin Âl-i Ali. *Endülüs Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- Nübâhî, Ebû'l-Hasan Ali b. Abdillâh. *Târîhu Kudâti'l-Endelüs*. Beyrut: Dâru Afâkî'l-Endelüs, 1983.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 11: 2211-225. İstanbul: TDV Yayınları. 1995.
- Özel, Ahmet. *İmam Ebu Hanîfe ve Hanefî Mezhebi*. Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Özen, Şükrü. "Ebû Hanîfe ve İslâmî İlim Geleneği". *Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı* (Eskişehir, 28-30 Nisan 2015). Ed. Ahmet Kartal-Hilmi Özden. 34-62. Eskişehir: ESOĞÜ Basımevi, 2015.
- Özkuyumcu, Nadir. "Kayrevan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25: 88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

- Özkuyumcu, Nadir. " *Ukbe b. Nafi' "*. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42: 64-66. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özpınar, Ömer. *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*. İstanbul: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Robert Mantran. *İslamın Yayılış Tarihi*. trc. İsmet Kayaoğlu. Ankara: A.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 1981.
- Sahnun, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî. *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*. 16 cilt. Suudi Arabistan: Matbaatü's-Sa'âde. 1324.
- Selkînî, İbrahim. *el-Müyesser fi usulî'l-Fıkh*. Dubai: Daru'l-irşad, 1990.
- Sercânî, Rağıp. *Kıssatu'l-Endülüs*. Kahire, 2011.
- Şimşek, Murat. *Mezhepleşme Sürecinde Hanefîlik*. Konya: Aybil Yayıncılık, 2014.
- Temîmî, Ebu'l-Arab Muhammed b. Ahmed. *Kitabu Tabakâti Ulemâ-i İfrîkiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî, ts.
- Timur Paşa, Ahmet. *Nazratun Tarîhiyyetün fi hudûsi'l-Mezâhibi'l- Fıkhîyyeti'l-Erbea*. Beyrut: Dâru'l-Kadirî, 1990.
- Zayidî, Hamza-Şahût Bilal. *el-Mezhebü'l-Hanefî fi'l-Biladi'l-Mağribi'l-İslamî*. Yüksek Lisans Tezi, Cezayir Camiatü Akli Mohand Al-hâc, 2015.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Ali Ebû Zeyd. Beyrut: Mevsûatü'r-Risâle, 1985.
- Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm Kâmusu Terâcim*. 8 cilt. Beyrut: Daru'l-İlmi Li'l-Melâyîn, 2002.